

تقدیم به استاد مهدی آدرسینا،
به پاس اهتمام بلیغش در تقطیع موسیقایی وزن‌های شعر فارسی

نقش تکیه در تقطیع وزن شعر عروضی فارسی

امید طبیب‌زاده^۱

مقاله پژوهشی

چکیده

یکی از مشکلات اساسی در مطالعات وزن شعر فارسی به مسئله شیوه تقطیع و رکن‌بندی وزن‌ها مربوط می‌شود. تا کنون شیوه‌های متفاوتی برای رکن‌بندی وزن‌های این شعر ارائه شده است اما عروض‌دانان در مورد هیچ‌کدام از آنها به اجماعی قطعی نرسیده‌اند و به همین دلیل نیز اکثر آنان در نهایت از تقطیع سنتی استفاده می‌کنند، زیرا دست‌کم قدمتی دارد و همه نیز از قدیم بدان عادت کرده‌اند. از طرف دیگر اهمیت تقطیع خاصه در طبقه‌بندی وزن‌ها آشکار می‌شود، زیرا اگر تقطیع وزن‌ها مبتنی بر یک ویژگی واقعی (factual) وزنی نباشد، طبقه‌بندی وزن‌ها نیز به طریق اولی نمی‌تواند روابط و مشابهت‌های وزن‌ها را به‌درستی آشکار کند. در این مقاله ابتدا از دو خوانش متفاوت شعر کهن فارسی، یعنی خوانش تکیه‌ای از یک سو و خوانش کمی از سوی دیگر سخن گفته‌ایم، سپس نشان داده‌ایم که در مورد وزن‌هایی که خوانش تکیه‌ای و کمی آنها منطبق بر هم است، غالباً هیچ اختلاف نظری بین عروض‌دانان در مورد نحوه تقطیع وزن وجود نداشته است، و اختلاف نظر عمدتاً مربوط به وزن‌هایی است که تقطیع تکیه‌ای یا موسیقایی آنها با یک یا چند نُت سکوت (rest) آغاز می‌شود و در نتیجه دیگر منطبق بر تقطیع کمی آنها نیست. سپس بحث کرده‌ایم که در مورد این دسته از وزن‌ها بهترین تقطیعی که می‌توان به‌عنوان تقطیع اجماعی برگزید همان تقطیعی است که رکن آغازین آن ناقص باشد، زیرا در این صورت ساخت وزن هرچه بیشتر منطبق بر ساخت ضرب‌آهنگی شعر خواهد بود. نگارنده در نهایت با وضع نُت محدودیت، که شش‌تای آنها مربوط به تمام دسته‌های وزنی و سه‌تای دیگرشان مربوط به برخی از دسته‌های وزنی هستند، شیوه تقطیعی را برای تمام وزن‌های رایج و مطبوع فارسی پیشنهاد کرده است.

کلیدواژه‌ها: وزن شعر فارسی، تقطیع، تکیه، اتانین، محدودیت‌های تقطیع.

۱- مقدمه

در سال ۱۳۸۹ مقاله‌ای منتشر کردم با عنوان «ساخت وزنی در شعر عروضی فارسی»، و در ابتدای آن با اشاره به نقل قولی از خواجه نصیر طوسی (۱۳۶۹: ۳۶) این سؤال را مطرح ساختم که «چرا باید هر وزن را به همان شکلی که معین شده است تقطیع کرد، و چرا زنجیرهٔ هجاهای هر وزن را به یکی دیگر از اشکال محتمل آن تقطیع نکنیم؟» (طیب‌زاده، ۱۳۸۹: ۱). خواجه نصیر خود هیچ پاسخ روشنی به این سؤال نداده است و من در آن مقاله کوشیدم تا از طریق تحلیل ساخت ضرب‌آهنگی (ریتمیک) وزن‌ها و پیشنهاد سه محدودیت (constraints) به این سؤال پاسخ دهم و به شیوهٔ تقطیع یک‌دست و موج‌هی (motivated) برای ۳۰ وزن پر کاربرد در شعر فارسی برسم. تصور می‌کنم مسیری که در آن مقاله انتخاب کرده بودم، یعنی استخراج رکن‌های وزن کمی از درون ضرب‌آهنگ خوانش تکیه‌ای آنها، مسیر صحیحی بود، اما اولاً چون آن مقاله مبتنی بر پیکرهٔ بسیار اندکی بود (فقط ۳۰ وزن مطبوع و پر کاربرد شعر فارسی) نتوانستم چنان که شایسته است حق مطلب را ادا کنم؛ و ثانیاً چون سؤال خواجه خود مبتنی بر برداشت ناصحیح وی از وزن‌های شعر عروضی فارسی بود، من نیز با این پیش‌فرض غلط به مصاف موضوع رفتم که لابد هر وزن کمی دارای یک و فقط یک تقطیع است و بس! مثلاً خواجه تنها تقطیع وزن شاهنامه را «فعولن فعولن فعولن فعل» می‌داند حال اینکه چنانکه خواهیم دید این تقطیع لزوماً تنها تقطیع قابل قبول برای این وزن کمی نیست! در این مقاله با بررسی تقطیع ۵۲ بحر و بررسی وزن‌های سرگروه غیردوری و دوری این بحرها، یعنی در مجموع ۱۰۴ وزن سرگروه (رک. نجفی، ۱۳۹۷)، نشان داده‌ام که اولاً در خوانش تکیه‌ای این شعر رکن‌های ناقص آغازین وجود دارد، یعنی رکن‌هایی در آغاز مصراع که با چند هجای سکوت آغاز می‌شوند؛ ثانیاً این رکن‌های ناقص آغازین عمدتاً خاص وزن‌هایی هستند که از رکن‌های ۳ و ۴ هجایی و نیز رکن‌های متناوب در دایرهٔ نجفی تشکیل شده‌اند، و ثالثاً اختلاف نظر در نحوهٔ تقطیع وزن‌ها غالباً به وزن‌هایی مربوط می‌شود که خوانش تکیه‌ای آنها دارای رکن‌های ناقص آغازین است. در وزن‌های مرکب از رکن‌های پنج هجایی هیچ موردی از هجاهای سکوت و در نتیجه رکن‌های ناقص آغازین مشاهده نشده است و به همین دلیل در این موارد با اختلاف نظر جدی در مورد تقطیع و رکن‌بندی وزن‌ها روبه‌رو نیستیم. در نهایت در پاسخ به سؤال خواجه نصیر باید گفت که بهتر است به جای تلاش برای یافتن شیوهٔ «موجهی» برای تقطیع وزن‌های کمی شعر فارسی، بکوشیم تا به تقطیعی «اجماعی» دست یابیم که دست کم بیش از بقیهٔ تقطیع‌ها مبتنی بر واقعیات (facts) باشد.

۲- طرح مسئله

الول ساتن تصریح کرده است که ممیزهٔ اصلی در وزن کمی شعر فارسی چیزی نیست مگر الگوهای هجایی تکرارشونده، و دیگر اینکه در این شعر چیزی به نام رکن وجود ندارد. به باور وی تقسیم‌بندی مصراع‌ها به رکن‌ها صرفاً امری قراردادی یا من‌عندی است تا وزن‌ها راحت‌تر به‌خاطر سپارده شوند (Elwell-Sutton 1976: 85). به نظر بنده سخن ساتن کاملاً صحیح است و پیش‌فرض اشتباه خواجه نصیر هم به همین نکته بازمی‌گردد که او تصور می‌کرد هر وزن عروضی فقط و فقط دارای یک تقطیع است و بس! اما جالب است که خود الول

ساتن، و اصولاً تمام عروض دانان دیگر، برای بحث دربارهٔ وزن‌ها ناچار به استفاده از از رکن‌ها در مقام عناصری تکرار شونده بوده‌اند! پس ظاهراً واقعیتی تناقض‌آمیز در گفتهٔ ساتن نهفته است: چگونه می‌توان رکن را مفهومی قراردادی و مفروض دانست، اما عملاً نتوان بدون استفاده از آن کار توصیف را پیش برد؟ این واقعیت که هیچ پژوهشی در حوزهٔ وزن شعر عروضی فارسی وجود ندارد که بدون استعانت از مفهوم رکن، کار توصیف را پیش برده باشد، به خوبی نشان می‌دهد که در هر حال چیزی به نام رکن در شعر فارسی وجود دارد یا باید وجود داشته باشد! به علاوه مطالعات صوت‌شناختی نیز به خوبی نشان می‌دهند که پدیده‌ای به نام رکن دست‌کم در هر خوانش موردی شعر عروضی وجود دارد (رک. بوبان، ۱۳۹۰؛ ۱۳۹۴).

باری رکن دارای ماهیتی لغزنده است و لغزنده بودن آن شاید بیش از هرچیز به ماهیت لغزنده و تغییرپذیر تکیه در وزن کَمّی شعر فارسی مربوط شود. در این مقاله نشان خواهیم داد که هرگز نمی‌توانیم در چهارچوب خوانش کَمّی یا عروضی، الگوی ثابت و موجهی برای تقطیع بسیاری از وزن‌های فارسی پیدا کنیم زیرا تکیه در این وزن هیچ نقش ثابت و قابل‌پیش‌بینی‌ای ندارد، و به همین علت است که اکثر عروض‌دانان ترجیح می‌دهند تا در میان شیوه‌های گوناگون تقطیع، از همان شیوهٔ تقطیع سنتی، که دست‌کم قدمتی دارد و جاافتاده‌تر است، استفاده کنند. مثلاً برای وزن ساده و مطبوعی چون یکی از دو وزن اصلی رباعی می‌توان به ۵ تقطیع گوناگون زیر اشاره کرد که در میان آنها رواج تقطیع سنتی، صرفاً به علت قدمت و اهمیتش در نزد ادبا، از همه بیشتر است:

۱. تقطیع سنتی: / - / - - / - - / - - / - - (ماهیار، ۱۳۸۲: ۱۴۶)

مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعل

۲. وزن سرگروه: / - / - - / - - / - - / - - (نجفی، ۱۳۹۵: ۸۸-۹۰)

مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فع

۳. تقطیع فرزاد: / - / - - / - - / - - / - - (فرزاد، ۱۳۵۷: ۶۵؛ نیز رک. بهاری، ۱۳۹۲: ۱۲۱)

فع مفعولن مفعولن مفعولن

۴. تقطیع دهلوی: (شش‌هشتم): - - - - - / - - / - - / - - / - - (دهلوی، ۱۳۷۹: ۹۹)

۰۰۰۰ فع مفعولن مفعولن مفعولن

۵. تقطیع وزیری: ۰۰ - / - - / - - / - - / - - (وزیری، ۱۳۱۶: ۹۵۹؛ نیز رک. بهاری،

۱۳۹۲: ۱۲۱)

۰۰ فعلن | فعلاتن | فعلاتن | فعلن ۰۰

به نظر نگارنده تمام تقطیع‌های فوق به یک اندازه مبین ماهیت خوانش این وزن، و همه نیز به یک اندازه من‌عندی یا قراردادی هستند، اما در این میان تقطیع موسیقایی (۴) بیش از بقیه منطبق بر واقعیت است زیرا

۱. در این شیوهٔ نت‌نگاری که برای راحتی مقایسه با تقطیع‌های عروضی آن را از راست به چپ چیده‌ایم، از ۰ به جای نت سکوت، از / به جای نت چنگ، از - به جای نت سیاه، و از | به جای خط میزان استفاده کرده‌ایم.

دست‌کم مبین یکی از خوانش‌های این شعر، یعنی خوانش تکیه‌ای آن است. حال می‌گوییم اگر علائم مربوط به موسیقی، مثلاً هجاهای سکوت و خطوط میزان و غیره را از تقطیع موسیقایی (۴) حذف کنیم، به تقطیعی می‌رسیم که آن را تقطیع اتانینی می‌نامیم: «فع مفتعلن مفتعلن مفتعلن»^۱.

در این مقاله ابتدا به نکاتی دربارهٔ رده‌شناسی (typology) وزن‌ها اشاره می‌کنیم، سپس به اختصار به معرفی پایه‌ها و ارکان بر اساس خوانش تکیه‌ای شعر می‌پردازیم و از تفاوت وزن تکیه‌ای و وزن کمی سخن می‌گوییم، و در نهایت می‌کوشیم تا بر اساس وزن تکیه‌ای، که مبتنی بر یکی از خوانش‌های واقعی و رایج شعر فارسی است، روش و محدودیت‌هایی را برای رکن‌بندی انواع وزن‌ها و رسیدن به تقطیع اتانینی شعر فارسی به‌دست دهیم.

۳- رده‌شناسی وزن‌ها

آروبی وزن‌های شعر جهان را به دو ردهٔ (types) کلی وزن‌های زمانی (isochronous) و وزن‌های نوایی (prosodic) تقسیم کرده است (آروبی، ۲۰۰۹: ۱-۳۵). وزن‌های نوایی در ساختار وزنی خود فقط از عناصر نوایی یا زبرنجیری زبان (مانند تکیه و دیرش و نواخت و تعداد هجا) استفاده می‌کنند و وزن در این اشعار حاصل تکرار مقادیری است که از حیث تعداد عناصر نوایی‌اشان مساوی هستند؛ اما وزن‌های زمانی در ساختار خود علاوه بر عناصر زبانی یا نوایی، از عناصر موسیقایی (مانند سرعت (tempo) و نُت سکوت (rest) و میزان^۲ (measure) نیز استفاده می‌کنند و وزن در آنها حاصل تکرار مقادیر زمانی (temporal) مساوی است. شعر عروضی فارسی و شعر تکیه‌ای انگلیسی و تقریباً تمام شعرهای رسمی و فاضلانه (learned) دارای وزن‌های نوایی هستند؛ و اشعار عامیانه فارسی و اشعار کودکانهٔ (nursery rhymes) انگلیسی و تقریباً تمام شعرهای عامیانه و کودکانهٔ دنیا به ردهٔ وزن‌های زمانی تعلق دارند.

در توصیف وزن کمی شعر عروضی فارسی، جایی برای مفاهیم موسیقایی همچون سرعت و نُت سکوت و تکیه و میزان وجود ندارد، اما جالب است که وقتی موسیقی‌دانان از همین شعر به‌عنوان کلامی برای تصنیف استفاده می‌کنند، وزن کمی آن مبدل به وزنی زمانی و تکیه‌ای می‌شود، و در نتیجه مفاهیمی زمانی چون تکیهٔ وزنی (ictus) و سرعت و نُت سکوت و میزان‌بندی در آن اهمیت می‌یابد! اهمیت ویژگی‌های تکیه‌ای این وزن در نزد موسیقی‌دانان به حدی است که آنها گاه یگانه تقطیع صحیح این اشعار را همان تقطیع موسیقایی خود می‌دانند (مثلاً رک آذرینا، ۱۳۹۶: ۲۰-۳۲). جالب است که همهٔ موسیقی‌دانان ایرانی در مورد چگونگی تقطیع موسیقایی وزن این اشعار اتفاق نظر دارند زیرا آنان براساس یک ویژگی نقش‌مند و واقعی، یعنی تکیهٔ وزنی، دست به چنین تقطیعی می‌زنند (مثلاً قس دهلوی، ۱۳۷۹: ۸۴-۱۰۲؛ و آذرینا، ۱۳۹۶: ۱۱۷-۱۲۰ و ۲۰۵-۲۰۶؛ و فاطمی، ۱۳۸۲؛ ۱۳۹۳: ۱۵۸ و ۱۸۹)، اما وقتی نوبت به عروض‌دانان می‌رسد، اختلاف نظرها دربارهٔ

۱. برای تقطیع موسیقایی این بحر را از توضیحات پسر عزیزم آقای آریا طیب‌زاده بسیار سود بردم که در اینجا از ایشان تشکر می‌کنم.

۲. به واحدهای زمانی مساوی که براساس تکرار منظم شکل می‌گیرند، میزان (measure) اطلاق می‌شود.

شیوه‌های تقطیع نیز آغاز می‌شود، و چنان‌که دیدیم یا هرکس از شیوه خاص خودش پیروی می‌کند، یا همه به‌ناچار به شیوه سنتی روی می‌آورند.

پیشنهاد بنده خیلی ساده از این قرار است که ابتدا به شیوه موسیقی‌دانان و اهل ایقاع، بر اساس خوانش تکیه‌ای اشعار، هر وزن را به پایه‌ها (feet) یا اتانین تشکیل‌دهنده آن (یعنی «تن، تن، تن» یا «تتن») تقطیع کنیم، و سپس از ترکیب آن پایه‌ها با هم به واحدهای ضربی بزرگ‌تر یعنی میزان‌ها (measures) برسیم، و نهایتاً از همین میزان‌ها در مقام رکن‌هایی برای توصیف وزن کمی اشعار استفاده کنیم. در اینجا لازم است که مجدداً متذکر شویم که تقطیع موسیقایی صرفاً مبین خوانش تکیه‌ای وزن شعر است و مطلقاً ربطی به خوانش کمی آن ندارد، اما چون دست‌کم مبین بخشی از واقعیت شعر فارسی است، این قابلیت را دارد که از آن برای رسیدن به تقطیع اتانینی در مقام شیوه‌ای اجماعی برای نمایش خوانش کمی نیز استفاده کرد. این مقاله به بررسی و اثبات همین امر اختصاص دارد.

۴- پایه‌ها (اتانین) و میزان‌ها

می‌دانیم که موسیقی‌دانان و تصنیف‌سازان، از قدیم ضرب‌آهنگ هر مصراع را به واحدهایی به نام اتانین (مفرد: تنن) تجزیه می‌کرده‌اند و این واحدها چنان سراسر است و طبیعی هستند که هر فارسی‌زبانی که آشنایی مختصری با شعر فارسی داشته باشد، پس از چند بار تمرین، به سادگی می‌تواند آنها را تشخیص دهد و غالب وزنها را به زنجیره‌ای از آنها بازگرداند (مثلاً رک. حمیدی شیرازی، ۱۳۴۲: ۳-۱۶؛ برای بحث تاریخی رک. طیب‌زاده و طیب‌زاده، ۱۳۹۷). در این روش کمیت‌های کوتاه‌بی تکیه با «ت» یا «تت»، و کمیت‌های بلند دارای تکیه با «تن» یا «تنن» نمایش داده می‌شوند. مثلاً مصراع «ای ساربان آهسته ران کارام جانم می‌رود» را هم می‌توان به افاعیل آن تقطیع کرد («مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن») و هم به اتانین آن («تن تن تن، تن تن تن، تن تن تن، تن تن تن، تن تن تن، تن تن تن»). اگر در خوانش فوق و خوانش‌های شبیه به آن «ت» و «تت» را معادل کمیت کوتاه (u)، و «تن» و «تنن» را معادل کمیت بلند (-) بگیریم، در این صورت اتانین شعر فارسی به سه دسته «تن = -»، «تنن = u -»، و «تتنن = u u -» تقسیم می‌شوند. این اجزاء را که از ترکیب هجاها ساخته شده‌اند پایه می‌نامیم؛ از کنار هم قرار گرفتن پایه‌ها واحدهای بزرگ‌تری به نام میزان‌ها شکل می‌گیرند. بنابراین پایه و مخصوصاً میزان در خوانش تکیه‌ای این اشعار، نه مفاهیمی من‌عندی و انتزاعی، بلکه پدیده‌هایی واقعی هستند که موسیقی‌دانان به وجود آنها پی برده و عملاً از آنها استفاده می‌کنند.

وجود تقطیع‌های گوناگون برای خوانش کمی یک وزن واحد بیش از هر چیز مبین این واقعیت است که عنصر تکیه کوچک‌ترین نقشی در شکل بخشیدن به ارکان کمی و تعیین حدود و ثغور آنها ندارد، زیرا اگر تکیه نقش ثابتی در تعیین ارکان وزن کمی می‌داشت، یعنی اگر مثلاً در تمام رکن‌ها تکیه روی هجای آغازی یا پایانی واقع می‌شد، آنگاه اولاً به سادگی آغاز و انجام هر رکن تعیین می‌شد و ثانیاً وزن شعر فارسی نه دیگر در زمره وزن‌های کمی، بلکه در زمره وزن‌های تکیه‌ای طبقه‌بندی می‌شد.

حال می‌گوییم اگر نت‌های سکوت را از تقطیع موسیقایی فوق حذف کنیم و به جای خط میزان از خط رکن استفاده کنیم، به تقطیع اتائینی می‌رسیم که اولاً ضرب قوی در هر میزان سالم آن روی نُت یا هجای نخست است، و ثانیاً می‌توان از آن به عنوان انگارهٔ اجماعی و قراردادی برای نمایش وزن استفاده کرد:

تقطیع اتائینی: - / - / - / - / - / - /
تن | تن | تن | تن | تن | تن = نُ مفتحلن مفتحلن مفتحلن

محدودیت‌ها

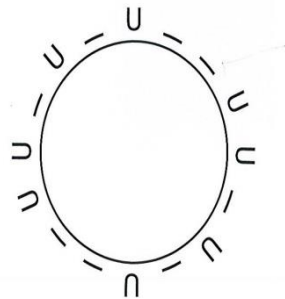
وزن‌های شعر فارسی را بر اساس طبقه‌بندی نجفی (۱۳۹۷) به دو گروه کلی متفق‌الارکان و متناوب‌الارکان تقسیم می‌کنیم؛ وزن‌های متفق‌الارکان از حیث تعداد هجاهای ارکانشان به سه دستهٔ وزن‌های سه هجایی، چهار هجایی و پنج هجایی تقسیم می‌شوند، و وزن‌های متناوب‌الارکان نیز، چنان‌که خواهیم دید، بسته به اینکه در کدام سوی دایرهٔ وزنی معروف به دایرهٔ نجفی قرار داشته باشند، به دو دستهٔ وزن‌های مستقیم دایره و معکوس دایره تقسیم می‌شوند. تقطیع ارکان در هر یک از این پنج دسته وزن بر اساس محدودیت‌های خاصی صورت می‌پذیرد. در اینجا ابتدا انواع گروه‌ها و دسته‌های وزنی شعر فارسی را بر اساس طبقه‌بندی ابوالحسن نجفی (۱۳۹۷) معرفی می‌کنیم، سپس به محدودیت‌های حاکم بر تقطیع این پنج دسته وزن می‌پردازیم.

طبقه‌بندی وزن‌ها بر اساس انگارهٔ نجفی (۱۳۹۷)

تاکنون نظام‌های طبقه‌بندی متعددی برای وزن‌های شعر فارسی عرضه شده است که جدیدترین و کامل‌ترین آنها متعلق به ابوالحسن نجفی (۱۳۹۷) است (برای آشنایی با طبقه‌بندی‌های گوناگون رک. نجفی، ۱۳۹۴ الف). نظام طبقه‌بندی نجفی از کلّ به جزء شامل بخش‌های زیر است: (۱) گروه، (۲) دسته، (۳) رده، (۴) بحر و (۵) وزن که خود به دو بخش وزن‌های غیر دوری و دوری تقسیم می‌شود. در این بخش اجزاء طبقه‌بندی نجفی را از کلّ به جزء و یک‌به‌یک به اختصار شرح می‌دهیم:

۱. گروه: اوزان برحسب اینکه رکن‌های تشکیل‌دهنده‌اشان عیناً یا متناوباً تکرار می‌شوند، به دو «گروه» متفق‌الارکان و متناوب‌الارکان تقسیم می‌شوند. مثلاً وزن «فعولن فعولن فعولن فعل» به گروه وزن‌های متفق‌الارکان، و وزن «فعلاتن مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن» به گروه وزن‌های متناوب‌الارکان (یا چنان‌که بعداً خواهیم دید وزن‌های دایره) تعلق دارد. در این طبقه‌بندی ابتدا گروه وزن‌های متفق‌الارکان و سپس گروه وزن‌های متناوب‌الارکان طرح می‌شوند. توجه شود که در عروض نجفی چیزی به نام وزن‌های مختلف‌الارکان وجود ندارد و او وزنی را که عروض سنتی به شکل مختلف‌الارکان «مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلن» تقطیع می‌کند، به صورت متناوبِ «مستفعلن مفاعلُ مستفعلن فعل» (- - / - - / - - / - - / - - / -) نمایش می‌دهد.

۲. دسته: وزن‌های متعلق به گروه متفق‌الارکان بر حسب تعداد هجاهای رکن‌هایشان، به سه دسته سه‌هجایی، چهارهجایی و پنج‌هجایی تقسیم می‌شوند. مثلاً وزن «فعولن فعولن فعلن» متعلق به دسته رکن‌های سه‌هجایی است (زیرا رکن «فعولن» شامل سه هجاست)، و وزن «فاعلاتن فاعلاتن فاعلن» متعلق به دسته رکن‌های چهارهجایی، و وزن «متفاعلن ۴ بار» متعلق به دسته وزن‌های پنج‌هجایی است. در این طبقه‌بندی، ابتدا وزن‌های متعلق به گروه متفق‌الارکان را معرفی می‌شود، و در آنجا نیز ابتدا دسته‌های سه‌هجایی، بعد چهارهجایی و نهایتاً پنج‌هجایی طرح می‌شوند. اما وزن‌های گروه متناوب‌الارکان (یا وزن‌های دایره) به دو دسته مستقیم دایره و معکوس دایره تقسیم می‌شوند. دایره نجفی را که دربردارنده اوزان متناوب‌الارکان است در شکل زیر نمایش می‌دهیم:

از هر کجای این دایره شروع کنیم، مخالف یا موافق حرکت عقربه‌های ساعت، و دایره را دور بزنیم به وزن خاصی دست می‌یابیم و بدین‌گونه می‌توانیم اوزان متناوب‌الارکان را رده‌بندی کنیم. تمام رکن‌های موجود در دسته‌های متناوب‌الارکان چهارهجایی هستند. در گروه وزن‌های متناوب‌الارکان در این طبقه‌بندی، ابتدا وزن‌های متعلق به دسته مستقیم دایره (خلاف جهت حرکت عقربه‌های ساعت) و سپس وزن‌های متعلق به دسته معکوس دایره (در جهت حرکت عقربه‌های ساعت) معرفی می‌شوند.

۳. رده: در وزن‌های گروه متفق‌الارکان، هر دسته بر اساس تعداد و نوع کمیت هجاهای رکن‌هایشان به چند «رده» تقسیم می‌شود؛ مثلاً دسته رکن‌های سه‌هجایی شامل دو رده «یک کوتاه و دو بلند» و «دو کوتاه و یک بلند» است، یا دسته رکن‌های چهارهجایی شامل دو رده «یک کوتاه و سه بلند» و «دو کوتاه و دو بلند» است.

۴. بحر یا خانواده وزنی: در وزن‌های گروه متفق‌الارکان هر رده متشکل از چند «بحر» (یا «خانواده وزنی») است. مثلاً رده «یک کوتاه و دو بلند» شامل سه بحر «- -» (فعولن)، و «- - -» (فاعلن)، و «- - - -» (مفعول) است. در وزن‌های گروه متناوب‌الارکان تمام بحرهای متشکل از دو رکن هستند، مثلاً بحر «فاعلاتن فاعلن» یا بحر «مفاعلن مفتعلن» و غیره. ترتیب قرار گرفتن بحرهای گروه متناوب‌الارکان نیز بستگی به این دارد که تقطیع خود را از کدام کمیت در دایره شروع کنیم. چنان‌که خواهیم دید ما در شیوه تقطیع وزن‌های متناوب‌الارکان دایره تغییراتی خواهیم داد، اما نجفی خود در کتابش (۱۳۹۷) وزن‌های متعلق به دسته مستقیم

دایره را از بحر «فعلاتن مفاعلن»، و وزن‌های متعلق به دسته معکوس دایره را از بحر «فعلات فاعلاتن» آغاز کرده است.

۵. وزن: و بالاخره هر بحر متشکل از چند وزن گوناگون است. مثلاً در وزن‌های گروه متفق‌الارکان، بحر «س - -» (فعولن) شامل وزن‌های گوناگونی است که از تکرار این رکن پدید می‌آیند. معمولاً بلندترین وزن در شعر فارسی از تکرار چهار رکن شکل می‌گیرد، پس بزرگترین وزن در بحر فعولن عبارت است از ۴ بار فعولن که آن را وزن سرگروه یا سرسلسله می‌نامیم، و با کاستن تدریجی از کمیت‌های پایانی آن وزن به وزن‌های کوچک‌تر دیگر می‌رسیم. این شیوه اشتقاق تا رسیدن به کوچک‌ترین وزن‌های ممکن و موجود در سنت ادبی ادامه خواهد داشت.

محدودیت‌های تقطیع

دیدیم وزن‌های شعر فارسی از حیث تعداد هجاهای ارکانشان به پنج دسته زیر تقسیم می‌شوند:

۱. دسته وزن‌های متفق‌الارکان با رکن‌های سالم سه‌هجایی
۲. دسته وزن‌های متفق‌الارکان با رکن‌های سالم چهارهجایی
۳. دسته وزن‌های متفق‌الارکان با رکن‌های سالم پنج‌هجایی
۴. دسته وزن‌های متناوب‌الارکان مستقیم دایره
۵. دسته وزن‌های متناوب‌الارکان معکوس دایره

حال می‌گوییم تمام وزن‌های موجود در این دسته‌های وزنی را که بالغ بر ۶۰۰ وزن گوناگون می‌شود می‌توان بر اساس نه محدودیت زیر تقطیع کرد. شش تا از این محدودیت‌ها عمومی و مربوط به تمام دسته‌های وزنی هستند، و سه تای دیگرشان خاص و مربوط به بعضی از دسته‌ها هستند. به باور نگارنده این سطور با کمک این نه محدودیت نه تنها می‌توان شیوه تقطیع اتانینی هر زنجیره وزنی را تعیین کرد، بلکه با دقت بسیار می‌توان موارد نامطبوع و بدساخت را نیز شناسایی و توجیه کرد. در اینجا ابتدا به معرفی پنج محدودیت آغازین (un-dominated constraint) یا غیرقابل نقض می‌پردازیم که حاکم بر تقطیع تمام وزن‌های شعر فارسی هستند و کاربرد گسترده‌ای دارند، سپس سه محدودیت خاص را معرفی می‌کنیم که کاربرد گسترده‌ای ندارند و فقط به برخی از دسته‌های وزنی فوق مربوط می‌شوند، و بالاخره در پایان یک محدودیت آغازین دیگر را معرفی می‌کنیم که به‌طور بالقوه به همه وزن‌ها مربوط می‌شود اما در عمل تنها به دو دسته وزنی مورد بررسی ما مشاهده شده است.

اولین محدودیت آغازین این است که در هیچ وزنی سه کمیت کوتاه متوالی از پی هم ظاهر نمی‌شوند: این محدودیت را «محدودیت نفی سه کمیت کوتاه متوالی» می‌نامیم:

محدودیت آغازین ۱: محدودیت «نفی سه کمیت کوتاه متوالی» (خاص تمام وزن‌ها): در هیچ وزنی نباید از سه کمیت کوتاه متوالی استفاده بشود.

محدودیت آغازین دوم را «محدودیت کوچک‌ترین رکن‌های سالم مساوی» می‌نامیم. طبق این محدودیت رکن‌های سالم در هر وزنی باید هم از حیث تعداد هجاها و هم تعداد موراهایشان مساوی باشند. توجه شود که رکن‌ها می‌توانند به صورت متوالی یا متناوب ظاهر شوند، اما در هر حال هم تعداد هجاها و هم تعداد موراهایشان باید مساوی باشد:

محدودیت آغازین ۲: محدودیت «کوچک‌ترین رکن‌های سالم مساوی» (خاص تمام وزن‌ها): تقطیع وزن عبارت است از یافتن کوچک‌ترین گروه‌های تکرار شونده‌ای که به صورت متوالی یا متناوب ظاهر می‌شوند و از حیث تعداد هجاها و موراهایشان مساوی هستند.

طبق محدودیت آغازین سوم، رکن‌های سالم باید حداقل از سه هجا (یا چهار مورا) و حداکثر از پنج هجا (یا هشت مورا) تشکیل یافته باشند. این محدودیت را به اختصار «محدودیت منع رکن‌های کمتر از سه هجا (یا چهار مورا)، و بیشتر از پنج هجا (یا هشت مورا)» می‌نامیم:

محدودیت آغازین ۳: محدودیت «منع رکن‌های سالم کمتر از سه هجا (یا چهار مورا)، و بیشتر از پنج هجا (یا هشت مورا)» (خاص تمام وزن‌ها): هر رکن سالم اقلأ از سه هجا و نهایتاً از پنج هجا تشکیل یافته است.

اما محدودیت شماره ۴ بیش از آنکه محدودیتی زبانی باشد محدودیتی موسیقایی است، و بیش از آنکه به بدساخت شدن وزنی بیانجامد باعث کم‌کاربرد شدن و نامطبوع شدن آن می‌شود. طبق این محدودیت تعداد نُت‌های سکوت رکن آغازین در خوانش موسیقایی شعر نباید فرد (یعنی یک و سه و پنج نُت) باشد. این محدودیت را «محدودیت منع تعداد سکوت‌های فرد در خوانش موسیقایی در رکن‌های آغازین» می‌نامیم:

محدودیت آغازین ۴: محدودیت «منع تعداد سکوت‌های فرد در خوانش موسیقایی در رکن‌های آغازین»: تعداد نُت‌های سکوت در رکن‌های آغازین نباید فرد باشد.

پنجمین محدودیت آغازین «محدودیت منع کمیت کوتاه در پایان رکن» است. براساس این محدودیت رکن‌ها هرگز مختوم به کمیت کوتاه نخواهند بود. این محدودیت را به صورت « $\#^*!$ » نمایش می‌دهیم (نشانه $\#^*!$ به معنای بدساخت و از دور خارج، و نشانه $\#$ مبین مرز رکن است).

محدودیت آغازین ۵ ($\#^*!$): محدودیت «منع کمیت کوتاه در پایان رکن»: هیچ رکنی به کمیتی کوتاه ختم نمی‌شود.

محدودیت‌های خاص به محدودیت‌هایی اطلاق می‌شود که اولاً خاص بعضی دسته‌های وزنی و نه تمام آنها هستند، و ثانیاً عدول از آنها، یا منجر به ایجاد وزن‌های بدساخت و کاملاً نامطبوع، یا وزن‌های کم‌کاربرد و نه چندان مطبوع می‌شود. وزن‌های بدساخت و کاملاً نارایج را با یک ستاره و علامت تعجب (! $\#^*!$)، و وزن‌های کم‌کاربردتر را فقط با یک ستاره ($\#^*!$) نمایش می‌دهیم. ششمین محدودیت که خاص وزن‌های متفق‌الارکان

سه و چهار هجایی است (و نه پنج هجایی)، محدودیت «منع کمیت کوتاه در آغاز رکن» نام دارد. براساس این محدودیت هر رکن سالم متفق‌الارکان سه و چهار هجایی، باید با کمیتی بلند آغاز شود. این محدودیت را در مورد رکن‌های سه هجایی به صورت «!#*» و در مورد رکن‌های چهارهجایی به صورت «#*» نمایش می‌دهیم. یعنی رکن‌های سه هجایی هرگز از این محدودیت خاص عدول نمی‌کنند، اما رکن‌های چهارهجایی گاه از آن عدول می‌کنند و در نتیجه وزن‌های کم‌کاربری را پدید می‌آورند:

محدودیت خاص ۶ (!#* و #*): محدودیت «منع کمیت کوتاه در آغاز رکن» (خاص وزن‌های متفق‌الارکان سه و چهار هجایی): هر رکن سالم در وزن‌های متفق‌الارکان سه و چهار هجایی، باید با کمیتی بلند آغاز شود. توجه شود که این محدودیت در مورد وزن‌هایی با رکن‌های سه‌هجایی به شکل (!#*)، و در مورد وزن‌هایی با رکن‌های چهارهجایی به شکل (#*) است.

محدودیت هفتم نیز خاص وزن‌های متفق‌الارکان با رکن‌های سه و چهار هجایی است، و «محدودیت منع بیش از یک کمیت بلند در پایان رکن» نام دارد؛ براساس این محدودیت هر رکن سالم سه و چهارهجایی باید به یک و فقط یک کمیت بلند ختم شود و نه بیشتر. این محدودیت را به صورت «!#*» نمایش می‌دهیم:

محدودیت خاص ۷ (!#* - #): محدودیت «منع بیش از یک کمیت بلند در پایان رکن» (خاص وزن‌های متفق‌الارکان سه و چهار هجایی): هر رکن سالم در وزن‌های متفق‌الارکان با رکن‌های سه و چهار هجایی، باید به یک و فقط یک کمیت بلند ختم شود.

محدودیت هشتم خاص وزن‌های متفق‌الارکان پنج هجایی و نیز وزن‌های متناوب‌الارکان است. طبق این محدودیت، رکن‌های پنج‌هجایی در وزن‌های متفق‌الارکان و نیز رکن‌های موجود در وزن‌های متناوب‌الارکان می‌توانند با کمیت کوتاه آغاز شوند به شرط آنکه به یکی از دو شکل «ب - ب» یا «ب - ب» ظاهر شوند. به عبارت دیگر، این رکن‌ها با توالی‌های ناصحیحی چون «ب ب ...» یا نامتناوبی چون «ب - ب ...» ظاهر نمی‌شوند. این محدودیت را تسامحاً «محدودیت منع رکن‌های بدون تناوب» می‌نامیم و آنها را به صورت «!#*» ب و «!#* - ب - ...» نمایش می‌دهیم:

محدودیت خاص ۸ (!#* ب ب ... و !#* - ب - ...): محدودیت «منع رکن‌های بدون تناوب» (خاص رکن‌های پنج‌هجایی و نیز رکن‌های متناوب‌الارکان): رکن‌های سالم پنج هجایی یا رکن‌های وزن‌های متناوب‌الارکان می‌توانند با کمیت کوتاه آغاز شوند، به شرط آنکه به یکی از دو شکل «ب - ب» یا «ب ب -» ظاهر شوند.

و بالاخره محدودیت نهم که فقط در وزن‌های متناوب‌الارکان دیده می‌شود، محدودیتی موسیقایی است که آن را محدودیت سکنه یا سینکوپ می‌نامیم. شرح کامل و فنی این محدودیت خارج از حوصله مقاله ماست، اما به‌طور خلاصه می‌توان گفت که تمام بحرهایی که با رکن ناقص «... -» و سپس میزان سالم «ب - ب -» آغاز می‌شوند دارای سکنه و لذا نامطبوع هستند. همان‌طور که اشاره کردیم این محدودیت محدودیتی

آغازین است، اما چون فقط به دو بحر از ۵۲ بحر مورد بررسی ما مربوط می‌شود آن را در اینجا و بعد از تمام محدودیت‌های دیگر معرفی می‌کنیم:

محدودیت آغازین ۹ (*+ + + + - / - - - -): تمام بحرهایی که با رکن ناقص «- ۰۰۰۰» و سپس میزان سالم «- - - -»، آغاز می‌شوند دارای سینکوپ یا سگته و لذا نامطبوع می‌باشند.

حال بر اساس نه محدودیت فوق به بررسی رکن‌ها در هر یک از پنج دسته وزنی در شعر فارسی می‌پردازیم. در اینجا وزن‌های هر دسته را دقیقاً مطابق طبقه‌بندی نجفی معرفی می‌کنیم و در هر مورد ابتدا به وزن سرگروه غیردوری و سپس به وزن سرگروه دوری می‌پردازیم. هر سرگروه وزنی با شاهدهی همراه است که عیناً از کتاب نجفی (۱۳۹۷) نقل شده است. تقطیع موسیقایی را براساس روش آدرسینا (۱۳۹۶) و به شیوه خاص خود از راست به چپ عرضه داشته‌ایم. از آنجا که اساس تقطیع موسیقایی برای وزن‌های غیردوری و دوری در هر بحر یکسان است، این تقطیع را فقط در مورد وزن‌های سرگروه غیردوری نمایش داده‌ایم و از تکرار اطلاعات مشترک دیگر در مورد وزن‌های غیردوری خودداری کرده‌ایم. در مورد وزن‌های دوری فقط وزن هر نیم‌مصراع را نشان داده‌ایم و نه کل وزن را، زیرا محدودیت‌های تقطیع در مورد این وزن‌ها فقط به نیم‌مصراع‌ها، که حکم یک مصراع کامل را دارند، مربوط می‌شوند و نه به کل مصراع دوری. تمام شماره‌صفحه‌ها در بخش زیر به صفحه مورد نظر در کتاب نجفی (۱۳۹۷) اشاره دارند.

گروه وزن‌های متفق‌الارکان

دسته رکن‌های ۳ هجایی (یا رکن‌های ۴ و ۵ مورایی)

نجفی برای این دسته از وزن‌ها شش بحر یافته است که سه تا از آنها از بحر «فاعلن» (یعنی «- - - - / - - - - - - / - - - - - - / - - - - - - / - - - - - - / - - - - - -») منشعب می‌شوند. بحر اخیر را هر طور تقطیع کنیم ناقص محدودیت شماره ۵ (*#) خواهد بود. وزن‌هایی که از بحر اخیر منشعب می‌شوند بسیار کم کاربرد و نامطبوع هستند. بنابراین بر اساس محدودیت‌های شماره ۱ تا ۶ می‌توان تمام وزن‌های این دسته وزنی را به شکل زیر تقطیع کرد.

بحر فعولن: ۵ مورایی (ص ۳۹)

۱

وزن سرگروه: «فعولن فعولن فعولن»: متقارب مثنی سالم (ص ۳۹)؛

تقطیع موسیقایی: (۵ ضربی) ۰۰۰۰علن فاعلن فاعلن فاعلن فا۰۰۰۰؛

تقطیع اتانینی: علن فاعلن فاعلن فاعلن فا؛

علت تغییر: در تقطیع سنتی و نجفی رکن‌های سالمی هست که با کمیت کوتاه آغاز می‌شوند (رک). محدودیت شماره ۶).

مگر غیب و عیب است کایزد ندادت
دگر هرچه بایست دانی و داری (فیروز مشرقی):
علن فاعلن فاعلن فاعلن فا

وزن دوری: «فاعولن فاعولن فاعولن //» (ص ۴۴):

تقطیع اتانینی: علن فاعلن فاعلن فا//؛

به اندازه عشق جا داشت اتاق تو و خانه تو
پذیرای تنهایی ام بود تن مهربانانه تو (حسین منزوی)
علن فاعلن فاعلن فا //علن فاعلن فاعلن فا

بحر فاعلن: ۵ مورایی (ص ۴۸)

۲

وزن سرگروه: «فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن»: بحر متدارک مثنی سالم (ص ۴۸)

تقطیع موسیقایی: (۵ ضربی) فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن؛

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

توضیح: تقطیع «فع فاعولن فاعولن فاعولن فعل» اشتباه است زیرا رکن «فاعولن» با کمیت کوتاه آغاز می‌شود که این خلاف محدودیت شماره ۶ است.

من نه خود می‌روم او مرا می‌کشد
گاه سرگشته را کهربا می‌کشد (ه. ا. سایه)
فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن

وزن دوری: «فاعلن فاعلن فاعلن فا//» (ص ۵۲)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

گر گرفت و به تدریج خم شد پشت کبریت شعله‌ور ما
روسیاهی به جا ماند و افتاد فتنه شور و شر از سر ما (حسن قریبی)
فاعلن فاعلن فاعلن فا //فاعلن فاعلن فاعلن فا

بحر مفعول: ۵ مورایی (ص ۵۵)

۳

وزن سرگروه: «مفعول مفعول مفعول فعلن»: بحر متقارب مثنی اثرم (ص ۵۵)

تقطیع موسیقایی: (۵ ضربی) لن فاعلن فاعلن فاعلن فا۰۰۰؛

تقطیع اتانینی: لن فاعلن فاعلن فاعلن فا؛

علت تغییر: در تقطیع نجفی رکن‌های مختوم به کمیت کوتاه وجود دارد (رک محدودیت شماره ۵).
توضیح ۱: تقطیع «فعلن فاعولن فاعولن فاعولن» هم صحیح نیست زیرا رکن‌هایش با کمیت کوتاه آغاز می‌شود (رک محدودیت شماره ۶).

توضیح ۲: بیشتر شواهد این وزن یا متعلق به عروض دانان است، یا شاعران متأخر. در هر حال این وزن مطلقاً پر کاربرد نیست. علت مطبوع نبودن وزن حاضر این است که خوانش موسیقایی آن با سه سکوت آغاز می‌شود (رک. محدودیت شماره ۴)

ناگه غروب کدامین ستاره

ژرفای شب را چنین بیش کرده است (اخوان ثالث)

لُن فاعلن فاعلن فاعلن فا

وزن دوری: «مفعولُ مفعولُ فعْلُن //» (ص ۶۱)

تقطیع اتانینی: لُن فاعلن فاعلن فا//؛

من پرّ کاه و غم عشق همسنگ کوه گران شد

در زیر این بار اندوه ای دل مگر می‌توان شد (حکیم اصفهانی)

لُن فاعلن فاعلن فا// لُن فاعلن فاعلن فا

بحر فعلن: ۴ مورایی (ص ۶۷)

۴

وزن سرگروه: ^۱«فعلن فعلن فعلن فعلن»:

متدارک مثنیٰ مخبون (رکض مخبون) (ص ۶۷)

تقطیع اتانینی: ندارد

توضیح: این وزن با کمیت کوتاه آغاز شده و لذا مغایر با محدودیت شماره ۶ است. گرچه نجفی شواهدی برای این وزن عرضه داشته است، اما همچنین خود از قول خواجه نصیر آورده است که: «به این وزن در فارسی شعر بسیار نیست و اگر هست به تکلف ساخته‌اند» (نجفی، ۱۳۹۷: ۶۸)

ببری صنما دل و جان رهی

لبکان به رهی ندهی ندهی (معیارالشعار)

فعلن فعلن فعلن فعلن

وزن دوری: ^۱«فعلن فعلن فعْلُن //» (ص ۷۳)

تقطیع اتانینی: ندارد

به ملاحظت حسنت دل من بربودی

به ماللت هجرت غم من بفرودی (ادیب طوسی)

فعلن فعلن فعْلُن // فعلن فعلن فعْلُن

بحر فعول: ۴ مورایی (ص ۷۴)

۵

وزن سرگروه: ^۱«فعولُ فعولُ فعولُ فعْلُن //» (ص ۷۴)

تقطیع اتانینی: ندارد

توضیح ۱: توضیح: این وزن با کمیت کوتاه آغاز شده است لذا مغایر با محدودیت شماره ۶ است.
توضیح ۲: حتی اگر این وزن را به شکل «فَعْلُ فَعْلُنْ فَعْلُنْ...» تقطیع کنیم باز در آغاز هر رکن یک کمیت کوتاه قرار می‌گیرد که ناقض محدودیت شماره ۶ و شماره ۴ است.

توضیح ۳: فقط یک شاهد دارد، آن هم از نثر گلستان سعدی:

جوان به غرور دلاوری

(گلستان سعدی)

وزن دوری: [!]«فَعُولُ فَعُولُنْ //» (ص ۷۴)

تقطیع اتانینی: ندارد

توضیح: نجفی فقط دو شاهد به این وزن آورده که هر دو جدید و متعلق به سیمین بهبهانی است.

برای خدا کمکم کن که من ره چاره ندانم

نه با تو امان حضورم نه بی تو حضور امانم (سیمین بهبهانی)

علن فعلن فعلن فا //علن فعلن فعلن فا

بحر فاعل: ۴ مورایی (ص ۷۵)

۶

وزن سرگروه: [!]«فَاعِلُ فَاعِلُ فَاعِلُ فَاعِلُ» (ص ۷۵)

تقطیع اتانینی: ندارد، اما اگر آن را به شیوه خودمان تقطیع کنیم، به وزن آن به شکل «لُنْ فعلن فعلن فعلن فعل» می‌رسیم.

توضیح ۱: این وزن مغایر با محدودیت شماره ۶ است.

توضیح ۲: نجفی برای این وزن شاهی نیافته است، اما وزن کوتاه‌تر و البته باز نامطبوع «فاعلُ فاعلُ فاعلُ فاعلُ» را شاهد آورده است:

دل به امید وفای تو دارم

دیده به شوق لقای تو دارم (ادیب طوسی)

لُنْ فعلن فعلن فعلن فع

وزن دوری: [!]«فَاعِلُ فَاعِلُ فاعل //» (ص ۷۶)

توضیح: نجفی برای این وزن فقط یک شاهد یافته است.

آه چگونه بگویم، آه چگونه بگویم

با تو که باده من شو، من که شکسته‌سبویم (سیمین بهبهانی)

لُنْ فعلن فعلن فع //لُنْ فعلن فعلن فع

تو از هر در که باز آیی بدین خوبی و زیبایی
دری باشی که از رحمت به روی خلق بگشایی (سعدی)
عِلْنِ مستفعلن مستفعلن مستفعلن مُسْتَف

وزن دوری: مفاعیلن فعولن // (ص ۸۳)

تقطیع اتانینی: عِلْنِ مستفعلن مُس // (ص ۸۳)

من آن مدهوش عشقم، که از خویشم خیر نیست
مرا تا شد دل از دست، دگر پروای سر نیست (رساله عروض جامی)
عِلْنِ مستفعلن مُس // عِلْنِ مستفعلن مُس

بحر فاعلاتن: ۷ مورایی (ص ۸۵)

۸

وزن سرگروه: فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن: بحر رمل مثنی سالم (ص ۸۵)

تقطیع موسیقایی: (۷ ضربی) ۰۰ تفعُلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن مُس ۰۰۰۰۰
تقطیع اتانینی: تفعُلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن مُس؛

علت تغییر: در تقطیع نجفی رکن‌های مختوم به دو کمیت بلند وجود دارد (رک. محدودیت ۷).
توضیح: تقطیع «فع مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن فعولن» هم صحیح نیست زیرا رکن‌های مختوم به سه کمیت بلند متوالی دارد (رک. محدودیت ۷).

ای خداوندی که از ایام اگر خواهی بیایی
جز نظیر خویش دیگر هرچت از خاطر برآید (انوری)
تفعُلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن مُس

وزن دوری: فاعلاتن فاعلاتن فا // (ص ۹۵)

تقطیع اتانینی: تفعُلن مستفعلن مستف //؛

ای دلت آیینۀ روشن، دشمن جان سیاهی باش
خانمان سوز شب تاریک چون فروغ صبحگاهی باش (سیمین بهبهانی)
تفعُلن مستفعلن مستف // تفعُلن مستفعلن مستف

بحر مستفعلن: ۷ مورایی (ص ۹۹)

۹

وزن سرگروه: مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن: بحر رجز مثنی سالم (ص ۹۹)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی و سنتی است؛

ای ساربان آهسته ران کارام جانم می‌رود
آن دل که با خود داشتم با دلستانم می‌رود (سعدی)
مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن

وزن دوری: مستفعَلن مستفعَلن مستف // (ص ۱۱۳)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی و سَنّی است؛

باور نمی‌کردم که آن زیبا، یک روز چون من پیر خواهد شد
نقش جوانی رنگ خواهد باخت، نقشی دگر تصویر خواهد شد (محمد قهرمان)
مستفعَلن مستفعَلن مستف // مستفعَلن مستفعَلن مستف

*بحر مفعولات: ۷ مورایی (ص ۱۱۹)

۱۰

وزن سرگروه: مفعولاتُ مفعولاتُ مفعولاتُ مفعولن

تقطیع اتانینی: ندارد

توضیح ۱: تقطیع نجفی قابل قبول نیست زیرا در آن رکن‌های مختوم به کمیت کوتاه وجود دارد (رک. محدودیت ۵).

توضیح ۲: می‌توان این وزن را به شکل اتانینی «لُن مستفعَلن مستفعَلن مستفعَلن مستف» نیز تقطیع کرد تا مطابق قاعده شود، اما چنین خوانشی («لُن مستفعَلن مستفعَلن مستفعَلن مستف ۰۰۰۰») دارای پنج سکوت آغازین و مغایر محدودیت موسیقایی شماره ۴ است.

توضیح ۳: این وزن بسیار کم کاربرد است و نجفی نیز فقط یک بیت به این وزن داده است.
توضیح ۴: برای نمایش این وزن در موارد ضرور می‌توان از همان تقطیع قراردادی «لُن مستفعَلن مستفعَلن مستفعَلن مستف» استفاده کرد.

بر فردوس رضوان گر نه رخسارت دلیستی

مردم را سوی نادیده دیدن کی سیلستی (المعجم)

لُن مستفعَلن مستفعَلن مستف

وزن دوری: مفعولاتُ مفعولن // (ص ۱۱۹)

تقطیع قراردادی اتانینی: لُن مستفعَلن مستف //

گر روزی نگارینم

در حالم نظر کردی (المعجم)

لُن مستفعَلن مستف // لُن مستفعَلن مستف

بحر فعلاتن: ۶ مورایی (ص ۱۲۰)

۱۱

وزن سرگروه: فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن: رمل مَثمن مخبون (ص ۱۲۰)

تقطیع ضرب‌آهنگی: (۶ ضربی) ۰۰ تَعْلُن مَفْتَعَلن مَفْتَعَلن مَفْتَعَلن مَف ۰۰۰۰؛

تقطیع پیشنهادی: تَعْلُن مَفْتَعَلن مَفْتَعَلن مَفْتَعَلن مَف

علت تغییر: در تقطیع نجفی رکن‌های مختوم به دو کمیت بلند وجود دارد (رک محدودیت شماره ۷).

ملکا ذکر تو گویم که تو پاکی و خدایی

نروم جز به همان ره که توام راهنمایی (سنایی)

تَعْلُنْ مفتعلن مفتعلن مفتعلن مُفْ

وزن دوری: فعلاتن فعلاتن فع // (ص ۱۳۲)

تقطیع اتانینی: تَعْلُنْ مفتعلن مفتعلن //

هرچه کردم نتوانستم، آه ای دوست ز من بگذر

جان از ابرام به لب دارم، بگذر از صحبت تن بگذر (سیمین بهبهانی)

تَعْلُنْ مفتعلن مفتعلن مفتعلن //

بحر مفاعیل: ۶ مورایی (ص ۱۳۴)

۱۲

* وزن سرگروه: مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلُ: بحر هزج مثنی مکفوف مقصور (ص ۱۳۴)

تقطیع موسیقایی: (۶ ضربی) ۰۰۰۰ عِلْنْ مفتعلن مفتعلن مفتعلن مُفْ ۰۰۰

تقطیع اتانینی: عِلْنْ مفتعلن مفتعلن مفتعلن مُفْ

علت تغییر: در تقطیع نجفی رکن‌های مختوم به کمیت کوتاه وجود دارد (رک، محدودیت شماره ۵).

توضیح: تقطیع «فعولن فعلاتن فعلاتن فعلاتن» هم صحیح نیست زیرا رکن‌های مختوم به دو کمیت

بلند متوالی دارد (رک، محدودیت شماره ۷).

توضیح: این وزن چندان مطبوع نیست و علت مطبوع نبودن آن این است که خوانش موسیقایی‌اش

با سه سکوت آغاز می‌شود (رک، محدودیت شماره ۴). شاعرانی هم که به این وزن شعر سروده‌اند یا

خود عروضی بوده‌اند یا از شاعران متقدم خراسانی، در هر حال این وزن در ادوار بعد به تدریج کنار

گذاشته شده است.

شدم پیر بدین سان و تو هم خود نه جوانی

مرا سینه پر انجوخ و تو چون چفته کمانی (رودکی)

عِلْنْ مفتعلن مفتعلن مفتعلن مُفْ

وزن دوری: مفاعیلُ مفاعیلُنْ // (ص ۱۳۸)

تقطیع اتانینی: عِلْنْ مفتعلن مفتعلن //

شکيب از که طلب داری مگر شیشه آب است این

به رقص آمده ذراتم شراب است و شراب است این (سیمین بهبهانی)

عِلْنْ مفتعلن مفتعلن //

بحر مستفعل: ۶ مورایی (ص ۱۴۰)

۱۳

وزن سرگروه (تقطیع نجفی): مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ مفعولن: بحر هزج مثنی مثنی اخرب مکفوف (ص ۱۳۴)

تقطیع سنتی: مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ مفاعیلن: بحر هزج مثنی مثنی اخرب مکفوف
تقطیع موسیقایی: (۶ضربی) ۰۰۰۰ لُن مفعَلن مفعَلن مفعَلن مَفْعَ۰۰
تقطیع اتانینی: لِن مفعَلن مفعَلن مفعَلن مَفْعَ۰۰

علت تغییر: در تقطیع نجفی رکن‌های مختوم به کمیت کوتاه وجود دارد (رک. محدودیت شماره ۵).
تقطیع سنتی نیز نه متناوب‌الارکان است و نه متفق‌الارکان (رک. محدودیت شماره ۳).
توضیح: تقطیع «فعلن فعلاتن فعلاتن فعلاتن فع» هم صحیح نیست زیرا رکن‌های مختوم به دو کمیت بلند متوالی دارد (رک. محدودیت شماره ۷).

تا من پی آن زُلف سرافکنده همی دارم

چون شمع گَهِی گریه و گَهِ خنده همی دارم (خاقانی)

لِن مفعَلن مفعَلن مفعَلن مَفْعَ۰۰

وزن دوری (تقطیع نجفی): مستفعلُ مستفعلُ مُس (ص ۱۵۵)

تقطیع سنتی: مفعولُ مفاعیلُ مفا

تقطیع اتانینی: لُن مفعَلن مفعَلن //

بر سُفره چرمین امشب یک نامه و یک دفتر کو

یک سطر به تنهایی نه یک واژه تنهاتر کو (سیمین بهبهانی)

لُن مفعَلن مفعَلن // لُن مفعَلن مفعَلن

* بحر مفاعلن: ۶ مورایی (ص ۱۵۹)

۱۴

* وزن سرگروه: مفاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن: بحر هزج مثنی مقبوض (ص ۱۵۹)

تقطیع اتانینی: ندارد، اما طبق قرارداد می‌توان آن را به‌شیوه نجفی تقطیع کرد؛
توضیح: تقطیع «فَعَل فَعَل فَعَل فَعَل فَعَل فَعَل» صحیح نیست، زیرا هر رکن باید دست‌کم سه هجا داشته باشد اما در اینجا هر رکن دو هجا دارد (رک. محدودیت شماره ۳).
توضیح: این وزن با کمیت کوتاه شروع می‌شود لذا ناقض محدودیت شماره ۶ است، و به همین دلیل نیز چندان پرکاربرد نیست.

چه کرده‌ام به جای تو که نیستم سزای تو

نه از هوای دلبران بری شدم برای تو (خاقانی)

مفاعَلن مفاعَلن مفاعَلن مفاعَلن

*** وزن دوری: مفاعِلن مفاعِلن مفا // (ص ۱۶۶-۱۶۷)**

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است.

به جامه غنچه غنچه منشان نگاره گلابتون را

نگاه کن به عطف دامان نشان قطره‌قطره خون را (سیمین بهبهانی)

مفاعِلن مفاعِلن مفا // مفاعِلن مفاعِلن مفا

*** بحر فاعلات: ۶ مورایی (ص ۱۶۹)**

۱۵

*** وزن سرگروه: فاعلات فاعلات فاعلات فاعِلن: رمل مثنی مکفوف محذوف (ص ۱۶۹)**

تقطیع اتانینی: ندارد، اما طبق قرارداد و به قیاس با موارد قبل می‌توان آن را به شیوه لن مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن مفا تقطیع کرد که البته این هم مغایر با محدودیت شماره ۶ (منع کمیت کوتاه در آغاز رکن) است.

توضیح: این وزن کم کاربرد است و غالب شواهد مربوط به آن از آن شاعران بسیار متأخر است. نجفی در باره این وزن و ارکان آن آورده است: «این تنها رکن متکرر و بنابراین تنها بحری است که در دوران اخیر، ظاهراً اولین بار به وسیله ه. ا. سایه (تا تو با منی زمانه با من است)، ساخته شده است. پس همه اوزان این بحر را باید مستحدث دانست» (ص ۱۶۹).

شب بر آسمان چو غنچه ستارگان شکفت

شد خیال روی یار من شکفته از نهفت (خانلری)

لُن مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن مفا

*** وزن سرگروه: فاعلات فاعلات فاعِلن // (ص ۱۷۴)**

تقطیع قراردادی اتانینی: * لن مفاعِلن مفاعِلن مفا //

ابتدای کربلا مدینه نیست ابتدای کربلا غدیر بود

ابره‌ای خون‌فشان نینوا اشک‌های حضرت امیر بود (علی رضا قزوه)

لن مفاعِلن مفاعِلن مفا // لن مفاعِلن مفاعِلن مفا

بحر مفتعلن: ۶ مورایی (ص ۱۷۸)

۱۶

وزن سرگروه: مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفتعلن: بحر رجز مثنی مطوی (ص ۱۷۸)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

عشق تو بربود ز من مایه مایی و منی

خود نبود عشق تو را چاره ز بی‌خویشتنی (سنایی)

مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفتعلن

بحر مستفعِلن (شامل چهار وزن سرگروه)

- مستفعِلن مستفعِلن مستفعِلن مستفعِلن... (۷) ... - - - / - - - / - - - / - - -
 تَفَعِلن مستفعِلن مستفعِلن مستفعِلن مس... (۸) ... - / - - - / - - - / - - - / - - -
 عَلُن مستفعِلن مستفعِلن مستفعِلن مستف... (۹) ... - - / - - - / - - - / - - - / - - -
 لُن مستفعِلن مستفعِلن مستفعِلن مستفع... (۱۰) ... - - / - - - / - - - / - - - / - - -*

بحر مفتعلن (شامل چهار وزن سرگروه)

- مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفتعلن... (۱۶) ... - - - - / - - - - / - - - - / - - - -
 تَعْلن مفتعلن مفتعلن مفتعلن مف... (۱۱) ... - / - - - - / - - - - / - - - - / - - - -
 عَلن مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفت... (۱۲) ... - - / - - - - / - - - - / - - - - / - - - -
 لُن مفتعلن مفتعلن مفتعلن مُفَع... (۱۳) ... - - - - / - - - - / - - - - / - - - - / - - - -

وزن‌های نسبتاً کم کاربرد این دسته از بحر «مفاعِلن» مشتق می‌شوند. علت کاربرد اندک این بحر این است که توالی رکن‌های آن را به هر طریق تقطیع کنیم، به رکن‌های سالمی می‌رسیم که با کمیّت کوتاه آغاز می‌شوند (رک. محدودیت خاص شماره ۶).

* بحر مفاعِلن (شامل دو وزن سرگروه)

- مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن... (۱۴) ... - - - - / - - - - / - - - - / - - - -
 لَن مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن مفاع... (۱۵) ... - - - - / - - - - / - - - - / - - - -*

سه وزن کاملاً کم کاربرد و نامطبوع این دسته، همه از یک بحر یا زنجیره واحد وزنی «فعلتن» (- - - - / - - - - / - - - - / - - - - / - - - -) منشعب می‌شوند:

*۱ بحر فعلتن (شامل سه وزن سرگروه)

- فعلتن فعلتن فعلتن فعلتن... (۱۷) ... / - - - - / - - - - / - - - - / - - - -
 علتن فعلتن فعلتن فعلتن ف... (۱۸) ... - / - - - - / - - - - / - - - - / - - - -
 لتن فعلتن فعلتن فعلتن فَع... (۱۹) ... - - - - / - - - - / - - - - / - - - -*

دسته رکن‌های ۵ هجایی (یا رکن‌های ۷ و ۸ و ۹ مورایی)

تقطیع اتانینی در تقریباً تمام وزن‌هایی که دارای رکن‌های ۵ هجایی هستند، منطبق بر تقطیع نجفی است، زیرا خوانش تکیه‌ای هیچ کدام از آنها با هجای سکوت آغاز نمی‌شود. محدودیت‌های خاص شماره ۶ «منع کمیّت کوتاه در آغاز رکن» و شماره ۷ «منع بیش از یک کمیّت بلند در پایان رکن» در مورد این وزن‌ها کاربردی

ندارد، در عوض این وزن‌ها تابع محدودیت شماره ۸ هستند (یعنی «محدودیت منع رکن‌های نامتناوب در آغاز رکن‌های پنج‌هایی»).

بحر فعلیاتن: ۸ مورایی (ص ۲۰۰)

۲۰

وزن سرگروه: فعلیاتن فعلیاتن فعلیاتن (ص ۲۰۰)

تقطیع موسیقایی: (۸ ضربی)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

توضیح: نجفی متذکر شده است: «وزن تازه».

چو به دام عشق تو افتادم ز قیود و سلسله آزادم

نکنم خود را به جهان پایند که ز آزادی ز جهان زادم (عبدالحسین آیتی)

فعلیاتن فعلیاتن فعلیاتن

توضیح نجفی: معمولاً هر رکن اوزان پنج‌هجایی به خودی خود حالت دوری دارد، چنانکه در رکن

دوم در مصراع دوم بیت فوق بیت می‌بینیم.

بحر مفتعاتن: ۸ مورایی (ص ۲۰۳)

۲۱

وزن سرگروه: مفتعاتن مفتعاتن مفتعاتن مفتعاتن: بحر رجز مثنی مطوی مرفل (ص ۲۰۳)

تقطیع موسیقایی: (۸ ضربی)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

آینهام من آینهام من تا که بدیدم روی چو ماهش

چشم جهانم چشم جهانم تا که بدیدم چشم سیاهش (مولوی)

مفتعاتن مفتعاتن مفتعاتن مفتعاتن

وزن دوری: مفتعاتن مفتعلن // (ص ۲۰۵)

پیر مغان در میکده دوش گفت چو خواجو رفت زهوش

گو می نوشین بیش منوش تا نبرندش دوش به دوش (خواجو)

مفتعاتن مفتعلن // مفتعاتن مفتعلن

بحر مستفعلن: ۸ مورایی (ص ۲۰۷)

۲۲

وزن سرگروه: مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن (ص ۲۰۷)

تقطیع موسیقایی: (۸ ضربی)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

توضیح: نجفی متذکر شده است: «وزن تازه».

تا چند کشم آزار جهان ای جان جهان بر من نظری
در من بنگر گر می‌نگری بر من بگذر گر می‌گذری (امیری فیروزکوهی)

مستفعلتن مستفعلتن مستفعلتن مستفعلتن

وزن دوری: مستفعلتن مستفعل // (ص ۲۰۹)

پرواز توانی آیا ای طایر بندآخته

پیکار پسندی آیا ای شیر کمندآخته (سیمین بهبهانی)

مستفعلتن مستفعل // مستفعلتن مستفعل

بحر مفاعلاتن: ۸ مورایی (ص ۲۱۱)

۲۳

وزن سرگروه: مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن (ص ۲۱۱)

تقطیع موسیقایی: (۸ ضربی)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

زهی دو چشمت به خون مردم گشاده تیر و کشیده خنجر

رخ چو ماهت صباح دولت خط سیاهت شب معنبر (عصمت بخارایی)

مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن مفاعلاتن

وزن دوری: مفاعلاتن مفاعلتن // (ص ۲۱۷)

دوباره می‌سازمت وطن اگرچه با خشت جان خویش

ستون به سقف تو می‌زنم اگرچه با استخوان خویش (سیمین بهبهانی)

مفاعلاتن مفاعلتن // مفاعلاتن مفاعلتن

بحر مستفعلات: ۸ مورایی (ص ۲۲۱)

۲۴

وزن سرگروه: مستفعلات مستفعلاتن (ص ۲۲۱)

تقطیع اتانینی: ندارد

توضیح ۱: رکن‌های این وزن مختوم به مصوت کوتاه و ناقص محدودیت شماره ۵ هستند.

توضیح ۲: این وزن فقط یک شاهد دارد که آن هم بیتی از یک عروضی است:

از هجرت ای بت گل‌گذارم

تا کی خزان پسندی بهارم (ادیب طوسی)

مستفعلات مستفعلاتن

وزن دوری: مستفعلات مفعولن // (ص ۲۲۱)

آیا بهار جاویدم کز دشت بارور خیزم

یا خود عروس خورشیدم کز بستر سحر خیزم (سیمین بهبهانی)
مستفعلاتُ مفعولن // مستفعلاتُ مفعولن

بحر مفاعیلتن: ۸ مورایی (ص ۲۲۳)

۲۵

وزن سرگروه: مفاعیلتن مفاعیلتن مفاعیل (ص ۲۲۳)

تقطیع اتانینی: ندارد

توضیح: رکن‌های این وزن به علت محدودیت شماره ۸ (یعنی محدودیت «*س - -» در آغاز رکن‌های پنج‌هایی) نامطبوع هستند.

توضیح ۲: این وزن فقط دو شاهد دارد (هر دو از الهی قمشه‌ای):

شتاب ای فلک شب تار ما سحر کن

ز دل حسرتم ز سر حیرتم به در کن (الهی قمشه‌ای)

مفاعیلتن مفاعیلتن مفاعیل

وزن دوری: مفاعیلتن مفاعیل // (ص ۲۲۵)

توضیح: فقط یک شاهد:

دل از من چرا ربایی غم من چرا فزایی

به مهر از چه عهد بندی چو بندی چرا نیایی (خانلری)

مفاعیلتن مفاعیل // مفاعیلتن مفاعیل

بحر مستفاعلن: ۸ مورایی (ص ۲۲۶)

۲۶

وزن سرگروه: مستفاعلن مستفاعلن مستفاعلن مستفاعلن: بحر رمل مثنی مکفوف مجحوف
(ص ۲۲۶)

تقطیع موسیقایی: (۸ ضربی)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

آن پری چو از بهر دلبری زلف عنبری شانه می کند

در جهان هر آن دل که بنگری بی قرار و دیوانه می کند (فرخی یزدی)

مستفاعلن مستفاعلن مستفاعلن مستفاعلن

وزن دوری: مستفاعلن مُستفا // (۲۳۱)

در کبود بی‌انتهای شب چو نقره کاری کند

زیر کهکشان آب‌ها، زیرکانه جاری کند (سیمین بهبهانی)

مستفاعلن مُستفا // مستفاعلن مُستفا

بحر فاعلیات: ۸ مورایی (ص ۲۳۴)

۲۷

وزن سرگروه: فاعلیات فاعلیات فع لن (۲۳۴)

توضیح ۱: رکن‌های سالم این وزن مختوم به مصوت کوتاه و ناقص محدودیت شماره ۵ است.
توضیح ۲: این وزن شاهد ندارد.

بحر متفاعن: ۷ مورایی (ص ۲۳۵)

۲۸

وزن سرگروه: متفاعن متفاعن متفاعن متفاعن: بحر کامل مثنی سالم (ص ۲۳۵)

تقطیع موسیقایی: (۷ ضربی)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

به کرشمه‌ای چه شود که در من بی‌نوا نظری کنی
به نوازشی به دو ساعدم مه در قبا کمری کنی (برهان سمرقندی)

متفاعن متفاعن متفاعن متفاعن

وزن دوری: متفاعن متفاعل // (ص ۲۴۲)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

چه سکوت سرد و سیاهی، چه سکوت سرد و سیاهی
نه فراغ ریزش اشکی، نه فروغ شعله آهی (سیمین بهبهانی)

متفاعن متفاعل // متفاعن متفاعل

بحر مفاعلتن: ۷ مورایی (ص ۲۴۸)

۲۹

وزن سرگروه: مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن: بحر وافر مثنی سالم (ص ۲۴۸)تقطیع موسیقایی: (۷ ضربی)^۱

تقطیع اتانینی را مساوی با تقطیع نجفی می‌گیریم؛

یکی طلبم که جان مرا ز خود برهاند او ز کرم
ز روی صفا برای خدا به تیغ جفا زند به سرم (ادیب نیشابوری)

مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن

وزن دوری: مفاعلتن مفاعل // (ص ۲۵۰)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

بدان ملک الملوکی، که هر دو جهان به امرش
شدند ز هیچ چیزی، به گفتن کاف و نونی (معیارالاشعار)

۱. خوانش موسیقایی این وزن به شکل هفت‌ضربی «۰۰۰۰علن متفاعن متفاعن متفاعن متفاعن متفاعن» نیز امکان‌پذیر است.

مفاعلتن مفاعل // مفاعلتن مفاعل

*^۱ بحر فاعلاتک: ۷ مورایی (ص ۲۵۳)

۳۰

توضیح ۱: رکن‌های سالم این وزن مختوم به مصوت کوتاه و ناقص محدودیت شماره ۵ است.

توضیح ۲: این وزن شاهد ندارد.

*^۱ بحر مفتعلات: ۸ مورایی (ص ۲۵۴)

۳۱

توضیح ۱: رکن‌های سالم این وزن مختوم به مصوت کوتاه و ناقص محدودیت شماره ۵ است.

توضیح ۲: این وزن شاهد ندارد.

*^۱ وزن دوری: مفتعلات مفتعلن (۲۵۴)

توضیح ۱: رکن‌های سالم این وزن مختوم به مصوت کوتاه و ناقص محدودیت شماره ۵ است.

توضیح ۲: این وزن فقط یک شاهد دارد:

شعله نگفته با تو اگر سرکشی نهان مرا

فاش نگر به مجمر تن رقص جنون جان مرا (سیمین بهبهانی)

مفتعلات مفتعلن // مفتعلات مفتعلن

*^۱ بحر مفاعلات: ۷ مورایی (ص ۲۵۵)

۳۲

*^۱ وزن سرگروه: مفاعلات مفاعلاتن: بحر مجتث مسدس مخبون مشکول اصلم (ص ۲۵۵)

توضیح ۱: رکن‌های سالم این وزن مختوم به مصوت کوتاه و ناقص محدودیت شماره ۵ است.

توضیح ۲: این وزن فقط یک شاهد دارد.

به حال ما نظری نداری

ز درد ما خبری نداری (ادیب طوسی)

مفاعلات مفاعلاتن

*^۱ وزن دوری: مفاعلات مفاععلن // (ص ۲۵۵)

توضیح ۱: رکن‌های سالم این وزن مختوم به مصوت کوتاه و ناقص محدودیت شماره ۵ است.

توضیح ۲: این وزن شاهد ندارد.

*^۱ بحر مستفاعل: ۷ مورایی (ص ۲۵۷)

۳۳

*^۱ وزن سرگروه: مستفاعل فاععلن (ص ۲۵۷)

توضیح ۱: رکن‌های سالم این وزن مختوم به مصوت کوتاه و ناقص محدودیت شماره ۵ است.

توضیح ۲: این وزن فقط یک شاهد دارد:

والهم به جمال او
خوشدلَم ز خیال او (ادیب طوسی)
مستفاعلُ فاعلن

^۱وزن دوری: مستفاعلُ فاعلن // (ص ۲۵۷)

توضیح ۱: رکن‌های سالم این وزن مختوم به مصوت کوتاه و ناقص محدودیت شماره ۵ است.
توضیح ۲: این وزن فقط یک شاهد دارد:

ای ز روی نکوی تو، گشته ماه فلک خجل
وی ز زلف شکسته‌ات، دل شکسته ز عاشقان (ادیب طوسی)
مستفاعلُ فاعلن // مستفاعلُ فاعلن

^۱بحر مستفعلاتن: ۹ مورایی (ص ۲۵۸)

۳۴

^۱وزن سرگروه: مستفعلاتن مستفعلاتن مستفعلاتن مستفعلاتن (ص ۲۵۸)

توضیح ۱: رکن‌های این وزن دارای نه موراست که مغایر با محدودیت آغازین شماره ۳ است
توضیح ۲: این وزن فقط یک شاهد دارد:

دیشب رسیدی از گرد غربت با کوله‌باری از مهربانی
رنجم بیفزود جانم بکاهید از بیم و امید دیده‌بانی (خرمشاهی)
مستفعلاتن مستفعلاتن مستفعلاتن مستفعلاتن

وزن دوری: ندارد

^۱بحر فاعلیاتن: ۹ مورایی (ص ۲۶۰)

۳۵

^۱وزن سرگروه: فاعلیاتن فاعلیاتن فاعلیاتن (ص ۲۶۰)

توضیح ۱: رکن‌های این وزن دارای نه موراست که مغایر با محدودیت آغازین شماره ۳ است
توضیح ۲: این وزن فقط یک شاهد دارد:

ای دل غمگین غم نمی‌پاید یار می‌آید
یار می‌آید ای دل غمگین غم نمی‌پاید (خرمشاهی)
فاعلیاتن فاعلیاتن فاعلیاتن

وزن دوری: ندارد

^۱بحر مفاعیلاتن: ۹ مورایی (ص ۲۶۳)

۳۶

^۱وزن سرگروه: مفاعیلاتن مفاعیلاتن مفاعیلاتن مفاعیلاتن (ص ۲۶۳)

توضیح ۱: رکن‌های این وزن دارای نه موراست که مغایر با محدودیت آغازین شماره ۳ است

توضیح ۲: این وزن فقط یک شاهد دارد:

چرا امشب مسجد کوفه ساکت و آرام است و خاموش است
چرا امشب زینب کبری در غم و آلام است و خاموش است (محمدعلی مردانی)
مفاعیلتن مفاعیلتن مفاعیلتن مفاعیلتن مفاعیلتن

^۱ وزن دوری: مفاعیلتن مفاعیل // (ص ۲۶۴)

توضیح: این وزن فقط یک شاهد دارد:

زمخموری رنج دارم، بیا ساقی ساغر ده
و گر نقلی خواهم از تو، ز کُنْج لب شکرَم ده (زبده‌العروض)
مفاعیلتن مفاعیل // مفاعیلتن مفاعیل

خلاصه دربارهٔ وزن‌های دستهٔ رکن‌های پنج‌هجایی

این دسته شامل ۱۷ بحر است که فقط هفت تایی آنها مطبوع و نسبتاً پرکاربرد هستند. این هفت بحر عبارتند از «فعلیانتن، مفتعلانتن، مستفعلتن، مفاعلاتن، مستفعلن، متفعلن، و مفاعلتن». تمام وزن‌های منشعب از این بحر‌ها هشت‌مورایی (و در خوانش اتانینی: هشت ضربی) و فاقد ارکان آغازین ناقص هستند. ۱۰ بحر دیگر در این دسته همه به علت نقض محدودیت شمارهٔ ۴ و یا ۷ نامطبوع و بسیار کم‌کاربرد هستند. این ۱۰ بحر عبارتند از «مستفعلات، مفاعیلتن، فاعلیات، فاعلاتک، مفتعلات، مفاعلات، مستفعلن، مستفعلات، فاعلیاتن، مفاعیلتن».

گروه وزن‌های متناوب‌الارکان

در این قسمت به بررسی محدودیت‌های حاکم بر تقطیع وزن‌های متناوب‌الارکان می‌پردازیم، اما قبل از آن لازم است ابتدا اندکی دربارهٔ چگونگی تقطیع این وزن‌ها سخن بگوییم. در اهمیت دایرهٔ دوسویهٔ نجفی هیچ تردیدی نیست اما به نظر این جانب، رکن‌بندی وی از وزن‌های این دایره دقیق نیست زیرا تقطیع‌های او از وزن‌های دایره هیچ پیوندی را حتی بین وزن‌ها مجاور و آشکارا هم خانواده هم نشان نمی‌دهد. اگر وزن‌های هر سوی دایره از اصل مشترکی منشعب شده باشند، که شده‌اند، باید بتوان شباهت‌هایی را بین ارکان آنها مشاهده کرد. مثلاً وزن‌های سرگروه اول تا هشتم در دستهٔ مستقیم دایرهٔ نجفی، چنانکه به شرح ذیل می‌بینیم، از رکن‌های گوناگونی چون «فعلاتن، مفاعلن، فاعلات، مستفعلن، مفتعلن و فعلات» تشکیل شده‌اند که مبین هیچ شباهت و ارتباطی نیستند:

۱. فعلاتن مفاعلن فعلاتن مفاعلن؛ ۲. مفاعیل فاعلات مفاعیل فاعلاتن؛ ۳. مستفعلن مفاعل مستفعلن
- مفاعلن؛ ۴. فاعلات مفتعلن فاعلات مفتعلن؛ ۵. مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن؛ ۶. فاعلات مفاعیل
- فاعلات مفاعیلن؛ ۷. مفاعل مستفعلن مفاعل مستفعلن؛ ۸. مفتعلن فاعلات مفتعلن فاعلات

اما اگر به خوانش تکیه‌ای شش‌ضربی آنها توجه کنیم، یا دست کم چنین خوانشی را برای آنها قائل بشویم، و سپس آنها را بر اساس چهار محدودیت آغازین و نیز محدودیت‌های خاص ۸ و ۹ تقطیع کنیم، به فهرستی از اوزانی می‌رسیم که تمامشان بدون استثنا از دو رکن «مفاعِلن» و «فَعَلاتِن» ساخته شده‌اند:

۱. فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن؛ ۲. عِلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن ف؛ ۳. لاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن فَع؛ ۴. تِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن فعلا؛ ۵. مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن؛ ۶. فاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن م؛ ۷. عِلن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفا؛ ۸. لِن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن

مشابه همین وضعیت را در وزن‌های سرگروه اول تا ششم در دسته معکوس دایره نیز مشاهده می‌کنیم. طبق روش نجفی این وزن‌ها هیچ شباهت و ارتباطی به هم ندارند و از رکن‌های گوناگونی چون «فَعَلاتِن، فَعَلاتِن، مفاعِلن، مفاعِلن، فاعِلاتِن، مستفعلٌ، و مفتعلنٌ» تشکیل شده‌اند:

۱. فَعَلاتِن فَعَلاتِن فَعَلاتِن فاعِلاتِن؛ ۲. مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن؛ ۳. فاعِلاتِن مستفعلٌ فاعِلاتِن مستفعلٌ؛ ۴. مفاعِلن مفتعلن مفاعِلن مفتعلن؛ ۵. فاعِلاتِن فَعَلاتِن فاعِلاتِن فَعَلاتِن؛ ۶. مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن مفاعِلن؛ ۷. مستفعلٌ فاعِلاتِن مستفعلٌ فَعَلاتِن؛ ۸. مفتعلن مفاعِلن مفتعلن مفاعِلن

اما اگر این شش وزن را به خوانش تکیه‌ای و شش‌ضربی بخوانیم و آنها را نیز بر اساس چهار محدودیت آغازین و نیز محدودیت‌های خاص ۸ و ۹ تقطیع کنیم به فهرستی از اوزانی می‌رسیم که تمامشان بدون استثنا از دو رکن «مفاعِلن» و «مفتعلنٌ» ساخته شده‌اند:

۱. تَعْلن مفاعِلن مفتعلن مفاعِلن مُف؛ ۲. عِلن مفاعِلن مفتعلن مفاعِلن مُفَت؛ ۳. لُن مفاعِلن مفتعلن مفاعِلن مُفَع؛ ۴. مفاعِلن مفتعلن مفاعِلن مفتعلن؛ ۵. فاعِلن مفتعلن مفاعِلن مفتعلن فَع؛ ۶. عِلن مفتعلن مفاعِلن مفتعلن مفا؛ ۷. لُن مفتعلن مفاعِلن مفتعلن مفاعِلن؛ ۸. مفتعلن مفاعِلن مفتعلن مفاعِلن

در این بخش به روش نجفی (۱۳۹۷) وزن‌های گروه متناوب‌الارکان را به دو دسته وزن‌های مستقیم دایره و معکوس دایره تقسیم می‌کنیم و به روش قبل از محدودیت‌های حاکم بر ساخت آنها سخن می‌گوییم.

گروه وزن‌های متناوب‌الارکان (وزن‌های دایره)

وزن‌های دسته مستقیم دایره

بحر فَعَلاتِن مفاعِلن: ۶ مورایی (ص ۲۷۱)

۳۷

وزن سرگروه: فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن: بحر خفیف مَثْمَن مَخْبُون،

تقطیع موسیقایی: فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

گر کند یارئی مرا به غم عشق آن صنم
بتواند زدود زین دل غمخواره زنگ غم (رودکی)
فعلاتن مفاعن فعلاتن مفاعن

وزن دوری: فعلاتن مفاعن فع // (۲۷۷)

ای رخت شمع بت پرستان، شمع بیرون بر از شبستان
بر لب جوی و طرف بستان، داد مستان ز باده بستان (خواجو)
فعلاتن مفاعن فع // فعلاتن مفاعن فع

بحر مفاعیلُ فاعلات: ۶ مورایی (ص ۲۸۱)

۳۸

*وزن سرگروه: مفاعیلُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلن: بحر مضارع مثنی مکفوف محذوف / مقصور (ص ۲۸۱)

تقطیع موسیقایی: ۰علاتن مفاعن فعلاتن مفاعن

تقطیع اتانینی: علاتن مفاعن فعلاتن مفاعن؛

توضیح: رک توضیح مربوط به بحر شماره ۳۷

توضیح: علت مطبوع نبودن وزن حاضر این است که خوانش موسیقایی آن با یک عدد نُت سکوت آغاز می‌شود. (رک. محدودیت شماره ۴ که طبق آن تعداد نُت‌های سکوت رکن آغازین در خوانش موسیقایی نباید فرد باشد):

به جایی رسید عشق که بر جای جان نشست
سلامت میانه کرد و خرد بر کران نشست (خاقانی)
علاتن مفاعن فعلاتن مفاعن

وزن دوری: مفاعیلُ فاعلاتن // (ص ۲۸۶)

تقطیع موسیقایی: ۰علاتن مفاعن فع //۰۰۰۰

تقطیع اتانینی: علاتن مفاعن فع //

دل از من چرا ربایی، غم من چرا فزایی
به مهر از چه عهد بندی، چو بندی چرا نیایی (خانلری)
علاتن مفاعن فع // علاتن مفاعن فع

بحر مستفعلن مفاعل: ۶ مورایی (ص ۲۸۸)

۳۹

وزن سرگروه: مستفعلن مفاعلُ مستفعلن مفاعیلُ فاعلاتن: بحر مضارع مثنی مکفوف اُخرب،
عروض سنتی: مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلاتن: بحر مضارع مثنی مکفوف اُخرب،
تقطیع موسیقایی: ۰۰لاتن مفاعن فعلاتن مفاعن فع ۰۰۰۰

تقطیع اتانینی: لاتن مفاعن فعلاتن مفاعن فع؛

دیدگی که پای از خط فرمان برون نهادی
دیدگی که دست جور و جفا باز برگشادی (انوری)

لاتن مفاعن فعلاتن مفاعن فع

توضیح: وزن سرگروه این بحر که در بالا آوردیم امروزه کاربرد چندانی ندارد، ولی در عوض وزنی با یک کمیت کمتر از وزن سرگروه بسیار رایج است؛ یعنی وزن «مستفعلن مفاعلُ مستفعلن فعل (نجفی، ص ۲۹۲)» یا «مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلن (سنتی)» یا «لاتن مفاعن فعلاتن مفاعن (تقطیع ما):

بنمای رخ که باغ و گلستانم آرزوست

بگشای لب که قند فراوانم آرزوست (مولوی)

توضیح ۱: موسیقی‌دانان این وزن را در گوشه نغمه اصفهان به صورت «مستفعلاتُ مفتعلاتن مفاعن» تقطیع می‌کنند.

توضیح ۲: برخی دیگر از موسیقی‌دانان الگوی نغمه اصفهان را نوعی کرشمه («مفاعن فعلاتن مفاعن فعلن») می‌دانند.

وزن دوری: مستفعلن مفاعلُ مفعولن // (ص ۳۰۱)

عروض سنتی: مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلن //

تقطیع موسیقایی: ۰۰ لاتن مفاعن فعلاتن مف ۰۰۰۰

تقطیع اتانینی: لاتن مفاعن فعلاتن مف //:

از چشم‌های عشق چه می‌خواهید، ای ابرهای بغضی بارانی

بر گونه‌های دوست چه می‌بارید، ای اشک‌های طاغی طوفانی (منزوی)

لاتن مفاعن فعلاتن مف // لاتن مفاعن فعلاتن مف

بحر فاعلاتُ مفتعلن: ۶ مورایی (ص ۳۰۸)

۴۰

وزن سرگروه: فاعلاتُ مفتعلن فاعلاتُ مفتعلن: بحر مقتضب مثنی مطوی

تقطیع موسیقایی: ۰۰۰۰ تن مفاعن فعلاتن مفاعن فعلا ۰۰

تقطیع اتانینی: تَن مفاعن فعلاتن مفاعن فعلا؛

توضیح ۱: این وزن در فارسی چندان مطبوع نیست. نجفی متذکر شده است که: «خواجه نصیر درباره این وزن گوید که "مقتضب در فارسی نیامده است"» (ص ۳۰۹).

توضیح ۲: علت نامطبوع بودن این بحر این است که خوانش موسیقایی آن به شکل نامطلوب «*۰۰۰۰ / - - - -» آغاز می‌شود، و مغایر محدودیت شماره ۹ یا محدودیت سکت (سینکوپ) است:

است:

گویمت چگونه شود زنده کو هلاک شود
 آب باز آب شود، خاک باز خاک شود (ناصر خسرو)
 تُن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلا

وزن دوری: فاعلاتن مفتعلن فع لن // (ص ۳۱۳)

تقطیع موسیقایی: ۰۰۰۰۰ تن مفاعلن فعلاتن مف ۰۰۰۰۰

تقطیع پیشنهادی ما: تُن مفاعلن فعلاتن مف //

رفته‌تر ز عمر منی اما، رفته‌ها نگشته فراموشم
 در سکوت این همه فریادم، چون نگاه نرم تو خاموشم (خرمشاهی)
 تُن مفاعلن فعلاتن مف // تُن مفاعلن فعلاتن مف

بحر مفاعلن فعلاتن: ۶ مورایی (ص ۳۲۱)

۴۱

وزن سرگروه: مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن: بحر مجتث مثنی مخبون (ص ۳۲۱)

تقطیع موسیقایی: مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

همه نیوشه خواجه به نیکویی و به صلح است
 همه نیوشه نادان به جنگ و فتنه و غوغاست (رودکی)
 مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن

وزن دوری: مفاعلن فعلاتن فعل // (۳۳۳)

تقطیع اتانینی: مفاعلن فعلاتن مفا //

شبی که پشت غزل‌های من، چراغ صاعقه روشن شود
 دوباره وهم خزان دیده‌ام، دچار وهم شکفتن شود (خرمشاهی)
 مفاعلن فعلاتن مفا // مفاعلن فعلاتن مفا

بحر فاعلات مفاعیل: ۶ مورایی (ص ۳۳۹)

۴۲

وزن سرگروه: فاعلات مفاعیل فاعلات مفاعیل: بحر مشاکل مثنی مقصور (ص ۳۳۹)

تقطیع موسیقایی: ۰ فاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن

تقطیع اتانینی: فاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن؛

توضیح: این بحر چندان مطبوع نیست، علت مطبوع نبودن آن این است که خوانش موسیقایی‌اش با یک نُت سکوت آغاز می‌شود (رک، محدودیت شماره ۴). این وزن فقط یک شاهد دارد:

کار جان ز غم عشقت ای نگار بسامان
 هست چون سر زلفین دلربات پریشان (المعجم)

فاعِلن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن

وزن دوری: فاعلات مفاعیل فع // (ص ۳۴۲)

تقطیع اتانینی: فاعِلن فَعَلاتِن مفا //

می‌نویسم و خط می‌زنم، کانچه گم شده پیدا کنم

وان تخیل آشفته راه، واژه بخشم و گویا کنم (سیمین بهبهانی)

فاعِلن فَعَلاتِن مفا // فاعِلن فَعَلاتِن مفا

بحر مفاعلُ مستفعلن: ۶ مورایی (۳۴۵)

۴۳

وزن سرگروه: مفاعلُ مستفعلن مفاعل فع لن (ص ۳۴۵):

تقطیع موسیقایی: ۰۰۰ فعل فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن

تقطیع اتانینی: علن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن؛

توضیح: بحر فوق چندان رایج نیست و غالب شواهد آن متعلق به شاعران معاصر است. علت مطبوع نبودن وزن حاضر این است که خوانش موسیقایی آن با سه نُت سکوت آغاز می‌شود (رک، محدودیت شماره ۴):

درین شب آرام هر ترانه تویی تو

تمام صداها ترانه‌ای ز تو باشد (سیروس شمیسا)

فعل فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن

وزن دوری: مفاعلُ مستفعلن فعل // (ص ۳۴۹):

تقطیع اتانینی: فعل فَعَلاتِن مفاعِلن //

توضیح: نجفی برای این وزن شاهدهی نیافته است.

بحر مفتعلن فاعلات: ۶ مورایی (۳۵۱)

۴۴

وزن سرگروه: مفتعلن فاعلات مفتعلن فاعِلن: بحر منسرح مثنی مطوی مکشوف (ص ۳۵۱)

تقطیع موسیقایی: ۰۰۰۰ لن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفا ۰۰۰

تقطیع اتانینی: لن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفا؛

زهد و ورع پیش گیر و زور و شجاعت میر

گر تو کنی کارزار، بر تو شود کار زار (قوامی رازی)

لن فَعَلاتِن مفاعِلن فَعَلاتِن مفا

وزن دوری: مفتعلن فاعلات فع // (ص ۳۵۹)

تقطیع اتانینی: لن فَعَلاتِن مفاعِلن //

از عدم آمد که پر کند، هستی جاری به ساغری

لحظة پویا سکون گرفت، شد جریان مصوری (سیمین بهبهانی)
 لن فعلاتن مفاعلن // لن فعلاتن مفاعلن

وزن‌های دسته معکوس دایره

بحر فعلات فاعلاتن: ۶ مورایی (۳۶۳)

۴۵

وزن سرگروه: فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن؛ رمل مثنی مشکول سالم الضرب والعروض (ص)
 (۳۶۳)

تقطیع موسیقایی: ۰۰ تَعْلُنْ مفاعلن مفتعلن مفاعلن مُفْ ۰۰۰۰؛
 تقطیع اتانینی: تَعْلُنْ مفاعلن مفتعلن مفاعلن مُفْ؛

سر زلف تو نه مشک است و به مشک ناب ماند
 رخ روشن تو ای دوست به آفتاب ماند (فرخی)
 تَعْلُنْ مفاعلن مفتعلن مفاعلن مُفْ

وزن دوری: فعلات فاعلاتن فع // (ص ۳۶۷)

تقطیع اتانینی: تَعْلُنْ مفاعلن مفتعل //؛

جگر دریده چون گل راه، به کدام شاخه آویزم
 به کدام سبزه بنشینم، ز کدام پشته برخیزم (سیمین بهبهانی)
 تَعْلُنْ مفاعلن مفتعل // تَعْلُنْ مفاعلن مفتعل

بحر مفاعلن مفاعیل: ۶ مورایی (۳۷۰)

۴۶

وزن سرگروه: مفاعلن مفاعیل مفاعلن مفاعیل: بحر هزج مثنی مقبوض مکفوف مقصور/
 محذوف (ص ۳۷۰)

تقطیع موسیقایی: ۰۰ عِلْنْ مفاعلن مفتعلن مفاعلن مُفْ ۰۰۰۰؛
 تقطیع اتانینی: عِلْنْ مفاعلن مفتعلن مفاعلن مُفْ؛

توضیح: نجفی در مورد این وزن آورده است که «این وزن هم منطقی و هم ظاهراً مطبوع است اما نمونه‌ای از آن یافت نشده است.» (ص ۳۷۰). در توضیح باید گفت که وزن‌های کم کاربرد اصولاً مطبوع نیستند و علت مطبوع نبودن وزن حاضر نیز این است که خوانش موسیقایی آن با سه نُتِ سکوت آغاز می‌شود (رک. محدودیت شماره ۴):

همیشه شادمان باش و به کام دوستان باش
 تو جاودان باش [و] عدوت خاکسارا (المعجم)
 عِلْنْ مفاعلن مفتعلن مفاعلن مُفْ

وزن دوری: مفاعِلن مفاعِلُن // (ص ۳۷۲)تقطیع اتانینی: علن مفاعِلن مُفْتَع //

غبار خشک خون بر نخل، نثار خون تر بر خاک

جز این چه طرفه دیگر نخل، جز این چه تازه دیگر خاک (سیمین بهبهانی)

علن مفاعِلن مُفْتَع // علن مفاعِلن مُفْتَع**بحر فاعلات مستفعل: ۶ مورایی (۳۷۵)**

۴۷

وزن سرگروه: فاعلاتُ مستفعلُ فاعلاتُ مفعولن (ص ۳۷۵)تقطیع موسیقایی: لُن مفاعِلن مفعِلن مفاعِلن مُفْتَع ۰۰۰تقطیع اتانینی: لُن مفاعِلن مفعِلن مفاعِلن مُفْتَع؛

توضیح ۱: شاهد ندارد.

توضیح ۲: نجفی درباره این بحر متذکر شده است که: «ظاهراً باید از این بحر صرف نظر کرد چون

همه اوزان آن، جز سه بحر، در جاهای دیگر قرار می‌گیرند» (ص ۳۷۵).

توضیح ۳: این بحر نامطبوع است زیرا خوانش موسیقایی آن به شکل نامطلوب «*۰۰۰۰- / - ۰ - ۰

- آغاز می‌شود که مغایر محدودیت شماره ۹ یا محدودیت سکنه (سینکوپ) است:

بحر مفاعِلن مفعِلن: ۶ مورایی (۳۷۹)

۴۸

وزن سرگروه: مفاعِلن مفعِلن مفاعِلن مفعِلن: بحر رجز مثنی مخبون مطوی (ص ۳۷۹)تقطیع موسیقایی: مفاعِلن مفعِلن مفاعِلن مفعِلن

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

فغان کنان هر سحری به کوی تو می‌گذرم

چو نیست ره سوی توام به بام و در می‌نگرم (جامی)

مفاعِلن مفعِلن مفاعِلن مفعِلن

وزن دوری: مفاعِلن مفعِلن // (ص ۳۷۹)

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛

به جان تو ای طایی، که سوی ما بازایی

تو هر چه می‌فرمایی، همه شکر می‌خایی (مولوی)

مفاعِلن مفعِلن // مفاعِلن مفعِلن

بحر فاعلاتن فعلات: ۶ مورایی (۳۸۸)

۴۹

وزن سرگروه: فاعلاتن فعلات فاعلاتن فعلن: بحر رمل مثنی مشکول مخبون محذوف (ص)

(۳۸۸)

تقطیع موسیقایی: ۰ فاعلن مفتعلن مفاعلن مفتعلن

تقطیع اتانینی: فاعلن مفتعلن مفاعلن مفتعلن؛

توضیح ۱: شواهد چندانی ندارد. نجفی در مورد این وزن آورده است که «وزن فوق در کتب عروض و دواوین شعرا یافت نشد، اما کاملاً موزون است» (ص ۳۸۸). توضیح اینکه علت مطبوع نبودن وزن حاضر این است که خوانش موسیقایی آن با یک عدد نُت سکوت آغاز می‌شود (رک. محدودیت شماره ۴):

توضیح ۲: شواهد این بحر بسیار اندک و تقریباً همه جدید است.

آمدی وه که چه ناله‌ها به دل داشتمی

تا برفتی زبرم خیال تو کاشتمی (ابوالحسن نجفی)

فاعلن مفتعلن مفاعلن مفتعلن

وزن دوری: فاعلاتن فعلن // (ص ۳۹۰)

تقطیع اتانینی: فاعلن مفتعلن //؛

توضیح: نجفی متذکر شده است که «وزن فوق ظاهراً در اصل متعلق به اوزان دوری بحر فاعلاتن (۰ ۰ ۰ - -) است» (ص ۳۹۰).

شمس برگشت ز چرخ، همچو زرین طبقو

چادر لعل کشید، گردِ گردون شفقو (سوزنی)

فاعلن مفتعلن // فاعلن مفتعلن

بحر مفاعیلُ مفاعلن: ۶ مورایی (ص ۳۹۲)

۵۰

وزن سرگروه: مفاعیلُ مفاعلن مفاعیلُ مفاعلن (ص ۳۹۲)

تقطیع موسیقایی: ۰۰۰ علن مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفا۰۰۰؛

تقطیع اتانینی: علن مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفا؛

توضیح: یک شاهد دارد. علت مطبوع نبودن وزن حاضر این است که خوانش موسیقایی آن با سه عدد نُت سکوت آغاز می‌شود (رک. محدودیت شماره ۴):

تویی ترک پریشم ز هجر تو در آتشم

بدین سوزش دلخوشم گر این است رضای تو (خانلری)

علن مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفا

وزن دوری: مفاعیلُ مفاعیلُ //تقطیع پیشنهادی ما: علن مفتعلن مف //

گرت هست سرِ ما، سر و ریش بجنیان
وگر عاشق شاهی، روان باش به میدان (مولوی)
علن مفتعلن مف // علن مفتعلن مف

بحر مستفعلُ فاعلاتُ: ۶ مورایی (۳۹۵)

۵۱

وزن سرگروه: مستفعلُ فاعلاتُ مستفعلُ فع لن؛

تقطیع سنتی: مفعولُ مفاعِلن مفاعیلُ فعولن: بحر هزج مثنیٰ اخرب مقبوض مکفوف محذوف
تقطیع موسیقایی: ۰۰۰۰ لن مفتعلن مفاعِلن مفتعلن مَف ۰۰۰۰؛
تقطیع اتانینی: لن مفتعلن مفاعِلن مفتعلن مَف؛

توضیح: وزن سرگروه این بحر، یعنی وزن بالا، چندان مطبوع نیست و فقط یک شاهد دارد، اما یکی از وزن‌های این بحر که یکی از گونه‌های وزن رباعی باشد، بسیار مطبوع است. این گونهٔ وزن رباعی فقط یک کمیت بلند، کمتر از وزن سرگروه دارد:

وزن: مستفعلُ فاعلاتُ مستفعلُ فع (ص ۳۹۶):

تقطیع سنتی: مفعولُ مفاعِلن مفاعیلُ فع: بحر هزج مثنیٰ اخرب مقبوض مکفوف محبوب؛
تقطیع موسیقایی: ۰۰۰۰ لن مفتعلن مفاعِلن مفتعلن؛
تقطیع اتانینی: لن مفتعلن مفاعِلن مفتعلن؛

چون عمر به سر رسد چه بغداد و چه بلخ
پیمانۀ چو پر شود چه شیرین و چه تلخ (خیام)
لن مفتعلن مفاعِلن مفتعلن

وزن دوری: مستفعلُ فاعلاتُ فع // (ص ۴۰۴)تقطیع اتانینی: لن مفتعلن مفاعِلن //؛

توضیح: وزن‌های دوری این بحر نیز چندان پرکاربرد نیستند.

با قهر چه می‌کُشی مرا، من کُشتهٔ مهربانی‌ام
یک خنده و یک نگاه بس، تا کُشتهٔ خود بدانی‌ام (سیمین بهبهانی)
لن مفتعلن مفاعِلن // لن مفتعلن مفاعِلن

بحر مفتعلن مفاعِلن: ۶ مورایی (۴۰۶)

۵۲

وزن سرگروه: مفتعلن مفاعِلن مفتعلن مفاعِلن: بحر رجز مثنیٰ مطوی مخبون (ص ۴۰۶)تقطیع موسیقایی: مفتعلن مفاعِلن مفتعلن مفاعِلن

تقطیع اتانینی: مساوی با همان تقطیع نجفی است؛
 با تو پدید می‌کنم حال تباه خویش را
 تا تو نصیحتی کنی چشم سیاه خویش را (نظامی)
 مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفاعلن

وزن دوری: مفتعلن فعولن // (ص ۴۱۵)

تقطیع اتانینی: مفتعلن مفاعل //

کار تو دل فروزی، شغل تو دیده‌دوزی
 دین تو بنده‌سوزی، ای که غلام دینت
 مفتعلن مفاعل // مفتعلن مفاعل

خلاصه دربارهٔ وزن‌های دایره

در دستهٔ مستقیم دایره هشت بحر وجود دارد که چهار تای آنها (بحرهای شمارهٔ ۳۸ و ۴۰ و ۴۲ و ۴۳) کاربرد چندانی ندارند.

- u - u / - - u u / - u - u / - - u .	۳۸ علاتن مفاعلن فعلاتن مفاعلن
••••• / - u - u / - - u u / - u - u / - •••••	۴۰ تَن مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلا
- - u u / - u - u / - - u u / - u - •	۴۲ فاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن
- u - u / - - u u / - u •••	۴۳ عِلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن

و در دسته معکوس دایره نیز هشت بحر وجود دارد که چهار تای آنها (بحرهای شمارهٔ ۴۶ و ۴۷ و ۴۹ و ۵۰) کاربرد چندانی ندارند.

••••• - / - u - u / - u u - / - u - u / - u •••	۴۶ عِلن مفاعلن مفتعلن مفاعلن مف
•• - - / - u - u / - u u - / - u - u / - •••••	۴۷ لَن مفاعلن مفتعلن مفاعلن مفتع
- u u - / - u - u / - u u - / - u - •	۴۹ فاعلن مفتعلن مفاعلن مفتعلن
••• - u / - u u - / - u - u / - u u - / - u •••	۵۰ عِلن مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفا

بحرهای شمارهٔ ۳۸ و ۴۲ و ۴۳ و ۴۶ و ۴۹ و ۵۰ که خوانش موسیقایی رکن‌های ناقص آغازین آنها با تعداد نُت‌های سکوت فرد آغاز می‌شود، به علت نقض محدودیت آغازین شمارهٔ ۴، کم‌کاربرد محسوب می‌شوند. و دو بحر ۴۰ و ۴۷ نیز به علت نقض محدودیت نهم کم‌کاربرد هستند.

۵- تحلیل آماری

از بین ۵۲ وزن سرگروه در تمام ۵۲ بحری که نجفی در طبقه‌بندی خود عرضه داشته است (نجفی، ۱۳۹۷)، تعداد ۲۵ بحر یا هیچ شاهدهی نداشته یا تنها یک شاهد داشته‌اند؛ این وزن‌ها عبارتند از وزن‌های شماره ۴ و ۵ و ۶ و ۱۰ و ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ و ۲۴ و ۲۵ و ۲۷ و ۳۰ و ۳۱ و ۳۲ و ۳۳ و ۳۴ و ۳۵ و ۳۶ و ۳۸، ۴۰ و ۴۲ و ۴۳ و ۴۶ و ۴۷ و ۴۹ و ۵۰. ما این وزن‌های نامطبوع یا کم‌کاربرد را از جامعه آماری خود بیرون می‌گذاریم. توجه شود که گاهی در بحری، وزن سرگروه کم‌کاربرد است اما وزن‌های کوچک‌تر ذیل آن مطبوع و پرکاربرد هستند، در این موارد ما آن وزن سرگروه را نیز جزو وزن‌های پرکاربرد خود آورده‌ایم. مثلاً وزن سرگروه شماره ۵۱ فقط یک شاهد داشت اما وزن‌های کوچک‌تر ذیل آن دارای شواهد متعدد بودند، و به همین دلیل ما این وزن را نیز جزو وزن‌های متداول و رایج خود منظور داشتیم. از میان ۲۷ بحر باقی‌مانده، تقطیع اتانینی و افاعیلی ۱۴ بحر منطبق بر هم است؛ به عبارت دیگر این ۱۴ بحر با رکن سالم آغاز می‌شوند: ۲ و ۴ و ۹ و ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ و ۲۰ و ۲۱ و ۲۲ و ۲۳ و ۲۶ و ۲۸ و ۲۹ و ۳۷ و ۴۱ و ۴۸ و ۵۲. در مورد تمام این ۱۴ بحر تقطیع ما کاملاً منطبق بر تقطیع‌های نجفی است و حتی یک مورد استثناء هم مشاهده نشده است! اما تقطیع اتانینی و افاعیلی ۱۳ بحر دیگر منطبق بر هم نیست؛ این ۱۳ بحر که همگی دارای میزان ضرب بالا یا آناروز هستند و با یک یا چند هجای سکوت آغاز می‌شوند عبارتند از وزن‌های ۱ و ۳ و ۷ و ۸ و ۱۱ و ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ و ۳۹ و ۴۴ و ۴۵ و ۵۱. هیچ کدام از تقطیع‌های نجفی از این ۱۳ مورد منطبق بر تقطیع ضرب‌آهنگی ما نبوده است، و دیگر اینکه تقریباً تمام اختلافات عروض دانان در مورد تقطیع وزن‌ها نیز به همین موارد مربوط می‌شود! به باور نگارنده این سطور برای اینکه مطالعات عروضی ما در اساس و مقدمات خود مبتنی بر واقعیت و نه پیش‌فرض‌های انتزاعی و بی‌اساس باشد، لازم است که تقطیع‌های نجفی و دیگران را از این ۱۳ بحر کنار بگذاریم و با تقطیع‌های اتانینی که شباهت‌های بسیاری به تقطیع‌های مسعود فرزاد و البته تقطیع‌های تمام موسیقی دانان دارند کار کنیم.

۶- نتیجه‌گیری

شعر عروضی فارسی دو خوانش متفاوت دارد، یکی خوانش کاملاً نوایی و کمی که خاص عروض دان‌ها بوده، و دیگری خوانشی زمانی و تکیه‌ای که مورد استفاده موسیقی دانان و تصنیف‌سازان بوده است. عروض دان‌ها غالباً در تقطیع وزن‌هایی که خوانش موسیقایی آنها با سکوت آغاز نمی‌شود اختلاف نظر نداشته‌اند، اما اختلاف نظر آنان مربوط به تقطیع وزن‌هایی است که خوانش موسیقایی آنها با سکوت آغاز می‌شود. در این مقاله پیشنهاد کرده‌ایم که برای رسیدن به تقطیعی اجماعی و مدلل، بهتر است این دسته از وزن‌ها را نیز با رکن‌های ناقص آغازین تقطیع کنیم تا به تقطیعی برسیم که اولاً شبیه به یکی از خوانش‌های واقعی شعر فارسی باشد و ثانیاً براساس عاملی واقعی و نه پیش‌فرضی انتزاعی شکل گرفته باشد. در نهایت به این نتیجه رسیدیم که تمام وزن‌های مطبوع و رایج شعر فارسی فقط از ۱۳ بحر که ذیل پنج دسته وزنی قرار دارند منشعب می‌شوند:

دسته وزنی شماره ۱

۱. بحر «فاعلن...»

دسته وزنی شماره ۲

۲. بحر «مستفعلن...»، ۳. بحر «مفتعلن...»، ۴. بحر «مفاعلن»

دسته وزنی شماره ۳

۵. بحر «مستفعلن...»، ۶. بحر «مستفعلن...»، ۷. بحر «مفتعلاتن...»، ۸. بحر

«مفاعلاتن...»، ۹. بحر «مفاعلتن...»، ۱۰. بحر «فعلیاتیان...»، ۱۱. بحر «متفاعلن...»

دسته وزنی شماره ۴

۱۲. بحر «فعالاتن مفاعلن...»

دسته وزنی شماره ۵

۱۳. بحر «مفاعلن مفتعلن...»

همچنین توضیح دادیم که شیوه انشعاب وزن‌ها از بحرهای موجود در دسته‌های وزنی ۱ و ۲ و ۴ و ۵ مانند هم است، به این معنا که این وزن‌ها دارای رکن‌های ناقص‌آغازین هستند و انشعاب وزن در آنها هم با کاستن کمی از آغاز آنها امکان‌پذیر است، و هم با کاستن کمی از پایان آنها. اما شیوه انشعاب وزن‌ها از بحرهای موجود در دسته شماره ۳، یعنی دسته وزن‌های متفق‌الارکان با رکن‌های سالم پنج‌هجایی (شامل بحرهای ۵ تا ۱۱)، فقط با کاستن کمی از پایان آن صورت می‌گیرد. کل وزن‌هایی را که از هر بحر منشعب می‌شوند خانواده وزنی، و کامل‌ترین وزن هر خانواده وزنی را نیز وزن سرگروه آن خانواده نامیدیم. در نهایت از نه محدودیت حاکم بر شیوه تقطیع وزن‌ها سخن گفتیم و آنها را به دو گروه محدودیت‌های آغازین غیرقابل نقض و محدودیت‌های خاص تقسیم کردیم. شش محدودیت‌های آغازین حاکم بر تقطیع تمام وزن‌ها در هر پنج دسته وزنی هستند، و سه محدودیت‌های خاص فقط به وزن‌های برخی از این پنج دسته وزنی مربوط می‌شوند. و بالاخره ادعای ما در این مقاله این است که بر اساس اصول موضوعه فوق می‌توان تمام وزن‌های رایج و مطبوع فارسی را به سادگی و به شیوه‌ای یک‌دست تقطیع کرد. چنانکه دیدیم طبق برآورد ما ۲۷ بحر مطبوع فارسی در پنج دسته وزنی می‌گنجند. تذکر این نکته در پایان ضروری است که خوانش تکیه‌ای شعر فارسی دارای وزنی زمانی است که هم تکیه وزنی و هم هجاهای سکوت در ساختار آن دارای نقش و اهمیت هستند، اما خوانش عروضی یا کمی این شعر کاملاً نوایی و کمی است، و لذا نه تکیه وزنی و نه هجاهای سکوت هیچ‌کدام کوچک‌ترین نقشی در خوانش و توصیف آن ندارند.

منابع

- آدرسینا، مهدی (۱۳۹۶). *شعر؟ یا موسیقی؟ (تننای شعر سپید)*، تهران، سروش.
- بوبان، نگار (۱۳۹۰). «بازنمایی بصری کمیت‌های هجا و دیرند: ابزار تحلیل تطبیقی ریتم در شعر فارسی و موسیقی ایرانی»، در: *وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز [۱]* (مجموعه سخنرانی‌های نخستین هم‌اندیشی وزن شعر فارسی و اشعار ایرانی در انجمن زبان‌شناسی ایران: ۹ و ۱۰ اردیبهشت ۱۳۸۹)، به کوشش امید طیب‌زاده، ۲۵۹-۲۸۸، تهران، فرهنگستان زبان ادب فارسی.
- بوبان، نگار (۱۳۹۴). «نقش ارکان عروضی در وزن شعر فارسی، پرسشی موسیقایی درباره کاربرد وزنی افاعیل»، در: *وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز ۲* (مجموعه مقالات دومین هم‌اندیشی وزن شعر فارسی و اشعار ایرانی در انجمن زبان‌شناسی ایران: ۲۵ و ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۲)، ۳۴۳-۳۵۷، به کوشش امید طیب‌زاده، تهران، هرمس.
- بهاری، الوند (۱۳۹۴). «عروض جدید و وزن رباعی»، در: *وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز ۲* (مجموعه مقالات دومین هم‌اندیشی وزن شعر فارسی و اشعار ایرانی در انجمن زبان‌شناسی ایران: ۲۵ و ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۲)، ۱۱۵-۱۳۲، به کوشش امید طیب‌زاده، تهران، هرمس.
- حمیدی، مهدی (۱۳۴۲). *عروض حمیدی*، تهران، بی‌نا.
- دهلوی، حسین (۱۳۷۹). *پیوند شعر و موسیقی آوازی*، تهران، مؤسسه‌ی فرهنگی-هنری ماهور.
- طیب‌زاده، امید (۱۳۸۹). «ساخت وزنی در شعر عروضی فارسی»، *زبان و زبان‌شناسی*، دوره ششم، بهار و تابستان، شماره ۱۱، ۱-۲۰.
- طیب‌زاده، امید (و) طیب‌زاده، آریا (۱۳۹۷). «وزن نیمه‌عروضی؛ مطالعه موردی بیت‌های جلد اول شاهنامه (مصحح استاد جلال خالقی مطلق)»، در: *ارج خرد؛ جشن‌نامه استاد جلال خالقی مطلق*، به اهتمام فرهاد اصلانی (و) معصومه پورتنقی، مروارید، تهران، ۳۰۵-۳۱۹.
- طوسی، خواجه نصیر (۱۳۶۹). *معیارالاشعار*، به اهتمام جلیل تجلیل، تهران، جامی (و) ناهید.
- فاطمی، ساسان (۱۳۸۲). *ریتم کودکانه در ایران؛ پژوهشی پیرامون وزن شعر عامیانه‌ی فارسی*، تهران، مؤسسه فرهنگی-هنری ماهور.
- فاطمی، ساسان (۱۳۹۳). *جشن و موسیقی در فرهنگ‌های شهری ایران*، تهران، مؤسسه‌ی فرهنگی-هنری ماهور.
- فرزاد، مسعود (۱۳۴۵). *مبنای ریاضی عروض فارسی*، تهران.
- فرزاد، مسعود (۱۳۴۹). «مجموعه اوزان شعری فارسی»، در: *خرد و کوشش*، شیراز، بهمن، ۵۸۴-۶۵۱.
- فرزاد، مسعود (۱۳۵۷). «مسئله هشتصد ساله وزن رباعی»، در: *خرد و کوشش*، دوره هفتم، شماره اول، شماره مسلسل ۱۹ (تابستان): ۵۸-۹۴.
- ماهیار، عباس (۱۳۸۲). *عروض فارسی؛ شیوه‌ای نو برای آموزش عروض و قافیه*، چاپ ششم، تهران، نشر قطره.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۹۴ الف). *درباره طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی*، تهران، انتشارات نیلوفر.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۹۴ ب). «تغییر کمیت مصوت‌های فارسی و تحول وزن شعر در دوران معاصر»، در: *اختیارات شاعری و مقاله‌های دیگر در عروض فارسی*، تهران، انتشارات نیلوفر.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۹۵). *وزن شعر فارسی (درس‌نامه)*، به همت امید طیب‌زاده، تهران، نیلوفر.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۹۷). *طبقه‌بندی وزن‌های شعر فارسی*، به همت امید طیب‌زاده، تهران، نیلوفر.

- وزیری، علینقی (۱۳۱۶). «اصلاحات ادبی (۱)»، در: مهر، سال ۵، شماره ۱۰، آذر، ۹۵۲-۹۶۴.
- Aroui, Jean-Louis and Arleo, Andy (eds.) (2009). *Towards a Typology of Poetic Forms; From Language to Metrics and beyond*. John Benjamins Publishing Company.
- Elwell-Sutton, L. P, (1976). *The Persian meters*, Cambridge: Cambridge University Press.